

Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ

Γεωργία Κουρτέση - Φιλιππάκη

Αρχαιολόγος-Προϊστοριολόγος

Δρ. του Πανεπιστημίου των Παριίων (Paris I - Sorbonne)

Το ενδιαφέρον για την ανθρώπινη κατοίκηση κατά την Παλαιολιθική Εποχή (ΠΕ) στην Ελλάδα εκφράστηκε για πρώτη φορά στο 2ο μισό του 19ου αι. από μελετητές της ελληνικής αρχαιότητας που είχαν ευαισθητοποιηθεί στα θέματα της εμφάνισης του ανθρώπου και της αρχής της Προϊστορίας, τα οποία απασχολούσαν τότε τη διανόηση στη Δυτική Ευρώπη. Στο μεσοπόλεμο, ξένοι επίσης ερευνητές, προϊστοριολόγοι πλέον, ενδιαφέρθηκαν, στα πλαίσια των ερευνών τους, και για τη χώρα μας και αναρωτήθηκαν ποια ήταν η θέση της στην ευρωπαϊκή προϊστορία. Την ίδια εποχή έγιναν στην Ελλάδα και οι πρώτες ανασκαφές από τον Αυστριακό Α. Markovits, που για πολλούς λόγους δεν έτυχαν τότε της ανάλογης προσοχής και σημασίας. Η διερεύνηση της ΠΕ συνεχίστηκε μεταπολεμικά, τις περισσότερες όμως φορές στα πλαίσια ερευνητικών προγραμμάτων προσανατολισμένων στις μεταγενέστερες εποχές. Έτσι, για έναν αιώνα περίπου η Απώτερη Προϊστορία της χώρας έμεινε στη σκιά των θεαματικών ευρημάτων της Πρωτοϊστορικής και Κλασικής Αρχαιότητας.

Η δεκαετία 1960-70 αποτέλεσε την εμβρυακή φάση της έρευνας της ΠΕ στην Ελλάδα. Σ' αυτή την περίοδο, όπως χαρακτηριστικά τόνισε ο G. N. Bailey, τρεις ήταν οι έρευνες-κλειδιά που διαμόρφωσαν μια πρώτη εικόνα της παλαιολιθικής κατοίκησης: οι ανασκαφές του E. S. Higgs στην Ήπειρο και η προώθηση της παλαιοοικονομικής προσέγγισης: οι ανασκαφές, υπό τη διεύθυνση του T. W. Jacobsen, του σπηλαίου Φράγγχι στην Αργολίδα, όπου αποκαλύφθηκε η μοναδική για την εποχή γνωστή στη Μεσόγειο στρωματογραφική ακολουθία, με μετάβαση από την Παλαιολιθική στην Μεσολιθική και την Νεολιθική Εποχή· και η ανακάλυψη του ανθρώπινου κρανίου στο σπήλαιο Πετραλώνων Χαλκιδικής, που απασχόλησε ευρύτατα την διεθνή έρευνα.

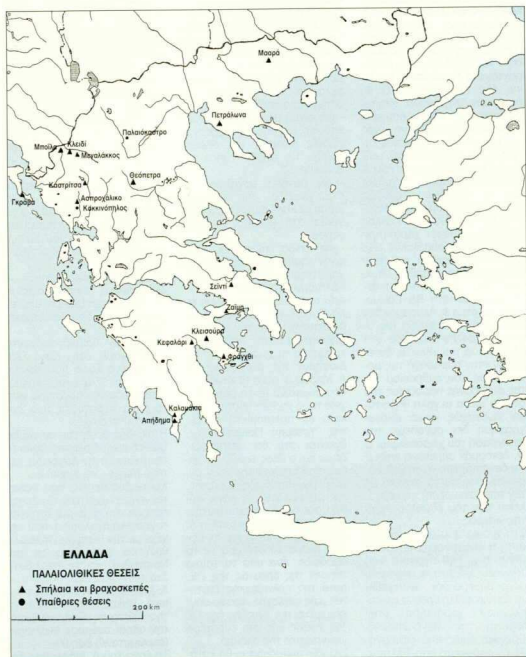
Τα τελευταία χρόνια η δραστηριότητα μιας νέας γενιάς Ελλήνων προϊστοριολόγων (που ειδικεύθηκαν στην Παλαιολιθική σε πανεπιστήμια του εξωτερικού), παράλληλα με την δρομολόγηση διεπιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων προσανατολισμένων στην ΠΕ, έδωσε νέα ώθηση στην έρευνα ανοίγοντας πολλές προοπτικές συνεργασίας.

Τέλος, το 1ο Διεθνές Συνέδριο "Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα και στις γειτονικές περιοχές", που έγινε στα Γιάννενα τον Σεπτέμβριο του 1994, αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Bailey G. N., 1995. "Palaeolithic Archaeology in Greece and the Balkans". *Current Anthropology*, 36, 516-520.
- Kourtesi-Philippaki G., 1966. *Le Paléolithique de la Grèce continentale. État de la question et perspectives de recherche*. Paris, Publications de la Sorbonne.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., 1996. "Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής ιστορικά και προσέγγισης". *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 58, 6-12.

ΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

I. Τα πρώτα ευρήματα

Η παλαιότερη μνεία παρουσιάζει στην Ελλάδα λιθινών εργαλείων της ΠΕ ανέρχεται στα 1867. Προέρχεται από μια δημοσίευση του Γάλλου F. Lenormant στο περιοδικό *Revue Archéologique* με τίτλο "Η εποχή του λίθου στην Ελλάδα"¹, στην οποία γίνεται λόγος για λιθινά προϊστορικά εργαλεία πελεκημένα ή λειασμένα, από πυριτόλιθο ή οψιάνο, που είδε ο ίδιος σε ιδιωτικές συλλογές στη χώρα ή περιουλέξε στο πεδίο. Τα ευρήματα παρουσιάζονται κατά γεωγραφικές περιοχές, περιγράφονται συντομια και σημειώνεται, κάθε φορά που είναι γνωστή, η θέση προέλευσής. Τα εργαλεία που αναφέρονται στη δημοσίευση δεν είναι όλα παλαιολιθικά. Ο Φ. Λενορμάν μνημονεύει ιδιαίτερα έναν χειροπέλεκτο, που είδε στην ιδιωτική συλλογή ενός γιατρού στο Άργος και που κατά τον ιδιοκτήτη βρέθηκε μαζί με πολλά άλλα ομοία εργαλεία και οστά μεγάλων παχυδέρμων σε αμμώδεις αποθέσεις του Τεταρτογενούς στην Μεγάλοψη Αρκαδίας. Ο Γάλλος μελετητής γράφει χαρακτηριστικά ότι ο χειροπέλεκτος είχε αμυγδαλωτό σχήμα και ήταν κατεργασμένος ακριβώς όπως αυτοί που είχαν βρεθεί στη θέση Abbeville στη ΒΔ Γαλλία. Φαίνεται ότι ο Φ. Λενορμάν δεν αγνοούσε τις έρευνες του J. Boucher de Perthes, που στο πρώτο μισό του 19ου αι. συνέβαλλαν στην παραδοχή της αρχαιότητας του ανθρώπου και της σύγχρονης παρουσίας του στη γη με τα μεγάλα θηλαστικά. Δυστυχώς καμία εικονογράφηση δεν συνοδεύει την περιγραφή του χειροπέλεκτου. Ο Φ. Λενορμάν σημειώνει επίσης ότι δεν μπόρεσε να επιβεβαιώσει τα στοιχεία τα σχετικά με τον τόπο ανεύρεσής του εργαλείου που του έδωσε ο Άργιτης γιατρός.

Στα χρόνια που ακολουθήσαν αυτή η πληροφορία, μοναδική μνεία στη βιβλιογραφία του 19ου αι., εσχάστηκε, και ποτέ μέχρι σήμερα δεν αναλήφθηκε κάποια δική έρευνα αρχαιολογικού χαρακτήρα στην περιοχή της Μεγάλοψης. Έρευνες όμως που διενεργήθηκαν πρόσφατα από Έλληνες

παλαιοντολόγους έφεραν στο φως μια πλούσια πανίδα του Πλειστοκαινίου. Στο μεσοπέλαμο, η Προϊστορία είχε κάνει ήδη σοβαρή πρόοδο στη Δυτική Ευρώπη και πολλοί ερευνητές άρχισαν να ενδιαφέρονται για την εξάπλωση της Παλαιολιθικής σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο. Η χώρα μας αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού και ερευνών, αν και στην αρχή οι πληροφορίες οι σχετικές με την ύπαρξη αρχαιολογικών ενδείξεων κατοίκησης κατά την Παλαιολιθική Εποχή ήταν συχνά ακριβοπυλώνες. Ο Η. Breuil πρώτος περιγράφει το 1923 λιθινά παλαιολιθικά εργαλεία από την Ελλάδα που είδε στο Μουσείο του Manchester στην Αγγλία² (εικ. 1). Ο διάσημος προϊστοριολόγος αναφέρεται σε τρία εργαλεία, τα οποία παρουσιάζει ως εξής:

- μια αιχμή με μίσχο από χαλκιδόνιο, μια από τις επεξεργασμένες πλευρές της οποίας θυμίζει τις αιχμές τύπου La Gravette.
- ένα σύνθετο εργαλείο, Ξυστρο-γλυφίδα, από κόκκινον ίασπη με λεπιδόμορφη επεξεργασία στο μέτωπο του Ξυστρου.
- μια λεπίδα, επίσης από κόκκινον ίασπη, με επεξεργασία χαρακτηριστική της Ωρινάκιας χαρακτηριστικής φάσης.

Από τα παραπάνω εργαλεία εικονίζονται μόνο τα δύο πρώτα. Ανεξάρτητα από τον ιστορικό χαρακτήρα αυτής της δημοσίευσης για τη χώρα μας, το ενδιαφέρον της αναφοράς του Α. Μπρέιγν' ο' αυτά τα εργαλεία, που σύμφωνα με τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά ανήκουν σε πολιτισμικές φάσεις της Ύστερης Παλαιολιθικής, έγκειται στο ότι αποτελούν, όπως και ο ίδιος τονίζει, ενδείξεις πολιτισμικών σχέσεων μεταξύ της Κεντρικής Ευρώπης, που μελετά στο εν λόγω άρθρο, και της Νοτιοανατολικής. Με την παρατήρηση αυτή ο Α. Μπρέιγν' θίγει, έστω και αν δεν έχει ακόμα τα στοιχεία να το αποδείξει, ένα από τα καιρία θέματα της έρευνας της ΠΕ, αυτό της πολιτισμικής ενότητας μιας περιοχής, και πιο συγκεκριμένα της ένταξης της ΠΕ της χώρας μας στο ευρύτερο γεωγραφικό της πλαίσιο. Στο ίδιο συμπέρασμα θα κατα-

λήξει, μια δεκαετία αργότερα, και η γνωστή D. Garrad, η οποία διενεργήσε ανασκαφές σε σπήλαια της Βαλκανικής και της Εγγύς Ανατολής. Η Ντ. Γκάρρον, παρότι δεν διέθετε συγκεκριμένα στοιχεία από την Ελλάδα, εκτιμάει ότι οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν εδώ κατά την ΠΕ συνδέονται στενά με αυτούς της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης³.

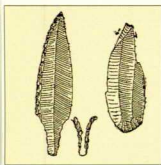
Ο Η. Obermaier επίσης ενδιαφέρθηκε για την ΠΕ της Ελλάδας. Το 1926 δημοσίευσε ένα μικρό σημείωμα στο *Reallexikon der Vorgeschichte*⁴, όπου περιγράφει την κατάσταση της έρευνας, αναφερόμενος κυρίως στη δημοσίευση του Α. Μπρέιγν' και προσθέτει ότι ένα εργαλείο της Πρώιμης Παλαιολιθικής ήρθε στο φως από την περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Οι πρώτες έρευνες στο πεδίο έλαβαν χώρα στα 1927-31, χάρη στην πρωτοβουλία του Αυστριακού σπηλαιολόγου Α. Μάρκοβιτς, ο οποίος, σε συνεργασία με τον Ι. Κούμαρη, καθιέρωσε την Ανθρωπολογία και διεύθυνε την Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, δρομολόγησε μια σειρά ερευνήσεων σε σπήλαια της Αττικής⁵.

Ανασκαφές διενεργήθηκαν σε δύο σπήλαια, το σπήλαιο Ζαίμη και το σπήλαιο Ulbrich, από τα οποία κανένα δεν είναι επισκόψιμο σήμερα.

Το πρώτο βρισκόταν κοντά στα Μέγαρα, στην Κακή Σκάλα, σε ένα λόφο που έβλεπε προς τον Σαρωνικό κόλπο. Καταστράφηκε αργότερα από τα έργα χωροτάξης που έγιναν στην περιοχή.

Η ακριβής θέση του σπηλαίου Ulbrich είναι άγνωστη. Βρισκόταν πιθανά στην Αργολίδα, μεταξύ Νεμέας και Ναυπλίου. Και οι δύο θέσεις, που φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα πλούσιες, έφεραν στο φως μια στρωματογραφική ακολουθία, που αρχίζει με την Ύστερη Παλαιολιθική και συνεχίζεται με την Μεσολιθική και τη Νεολιθική. Στο σπήλαιο Ζαίμη μάλιστα, ο Α. Μάρκοβιτς εντόπισε μια τοπική πολιτισμική παραλλαγή της Ύστερης Παλαιολιθικής, την οποία ονόμασε Μεγαρία (στρώματα VII έως IX). Το έργο του Α. Μάρκοβιτς ήρ-

1. Δύο από τα εργαλεία (αιχμή με μίσχο και Ξυστρο-γλυφίδα) του Μουσείου του Manchester, Αγγλία. (Κατά Η. Breuil, 1923).

Βιβλιογραφία

1. Lenormant F., 1867. "L'âge de la pierre en Grèce *Revue Archéologique* I, 16-19.
2. Breuil H., 1923. "Notes de voyage paléolithique en Europe centrale". I. *Anthropologie* 33, 323-346.
3. Garrad D. A. E., 1938. "The Upper Palaeolithic in the Light of Recent Discovery". *Proceedings of Prehistoric Society* 4, 1-25.
4. Obermaier H., 1926. *Griechenland. Reallexikon der Vorgeschichte*. M. Ebert ed., Berlin, Walter de Gruyter, IV, 529.
5. Οι πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις είναι: Μάρκοβιτς Α., 1928. "Περι των μέχρι σήμερα ερευνών επί της Ιδίας περιόδου της Ελλάδος". *Πρακτικά της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 114-134. Α. Μάρκοβιτς, 1932-33. "Aufgaben und Stand der helenischen und vorgeschichtlichen Forschung in Griechenland". *Speziologisches Jahrbuch* 13-14, 94-100. Μάρκοβιτς Α., ιδ. "Die Zaimonhöhle (Kaki Skala, Megara)". *Speziologisches Jahrbuch* 13-14, 136-146.

θε πρόσφατα στην επικαιρότητα, χάρη στην επιστημονική ημερίδα που οργάνωσε στις 30 Νοεμβρίου 1993 το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με την Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία. Στο ίδιο Μουσείο φυλάσσονται και τα αρχαία του πρώτου αυτού ανασκαφέα θέσεων της Παλαιολιθικής στη χώρα μας.

II. Η ανασκαφή στη βραχοσκεπή Σεινίτι Βοιωτίας

Η ανακάλυψη της βραχοσκεπής Σεινίτι στη Βοιωτία έγινε από τον R. Stampfuss στα πλαίσια μιας σπηλαιολογικής εξερεύνησης των παρυφών του Ελικώνα που κλείνουν από τα νότια τη βοιωτική πεδιάδα – πρώην λίμνη της Κωπαΐδας. Η σύντομη ανασκαφή που έγινε εκεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής θα μπορούσε να δώσει κάποια ώθηση στη διερεύνηση της Παλαιολιθικής, αν οι συγκυρίες δεν ήταν τόσο δύσκολες¹. Το Σεινίτι εντοπίστηκε στα αριστερά του δρόμου που οδηγεί από τη Θήβα στη Λιβαδία, 4 χλμ. προτού φθάσουμε στην Άλιάρτο. Έχει νοτιοανατολικό προσανατολισμό και βλέπει προς την πεδιάδα της Κωπαΐδας. Η ανασκαφή, περιορισμένη σε έκταση και σε χρόνο (20-29 Οκτωβρίου 1941), επικεντρώθηκε σε μια τομή μήκους 8,5 μ. και πλάτους 1 μ., που αργότερα διευρύνθηκε κατά 1 μ. και έγινε στο εσωτερικό της βραχοσκεπής. Κατά τον P. Σταμπφους, τα στρώματα της Παλαιολιθικής (II και IIIa), πάχους 1,20 -1,40 μ., εντοπίστηκαν κάτω από επιχώσεις με γεωμετρικά, κλασικά και ελληνιστικά ευρήματα (στρώμα I). Περιείχαν λίθινα εργαλεία σύνολα, οστά ζώων και κατάλοιπα εστιών (εικ. 2). Δεκαπέντε χρόνια αργότερα η E. Schmid εκανε μια δεύτερη τομή (1-3 Οκτωβρίου 1956) στο εσωτερικό της βραχοσκεπής² (εικ. 2), με στόχο την επανεξέταση της στρωματογραφίας και την περιεργασία νέων στοιχείων μέσω της μελέτης της πανίδας, στην οποία δεν είχε δοθεί η δέουσα προσοχή στο παρελθόν. Σύνολικα ανα-

σκάφθηκαν 12 τ.μ. Οι ιζηματολογικές αναλύσεις της E. Σμιτ επιβεβαίωσαν τη στρωματογραφική ακολουθία που είχε ερθεί στο φως με τις ανασκαφές του P. Σταμπφους (εικ. 3) και διασαφήνισαν τη διαδικασία της ιζηματογένεσης σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο.

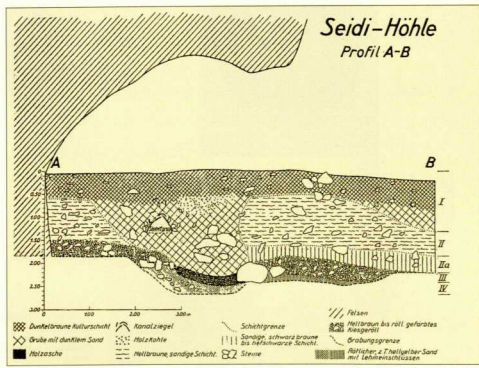
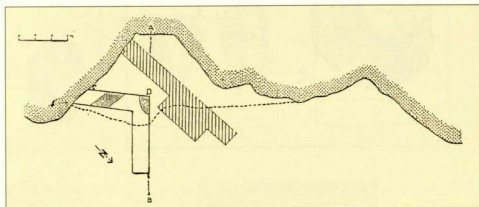
Τα λίθινα εργαλεία σύνολα που ήρθαν στο φως στο Σεινίτι, έτσι όπως περιγράφονται και από τους δύο ερευνητές, ανήκουν στην πολιτισμική ακολουθία της Ύστερης Παλαιολιθικής, η οποία εδώ φαίνεται να αντιπροσωπεύεται με πληρότητα. Διαπιστώθηκε η χρήση της τεχνικής των λεπίδων παράλληλα με την παρουσία φολιδών (εικ. 4, 5). Τα εργαλεία

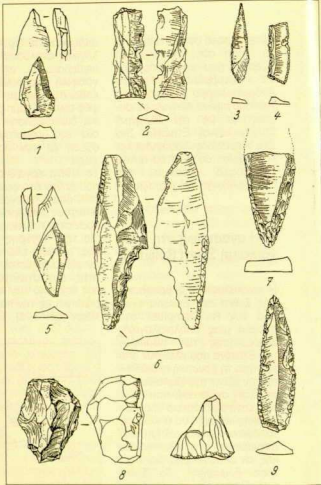
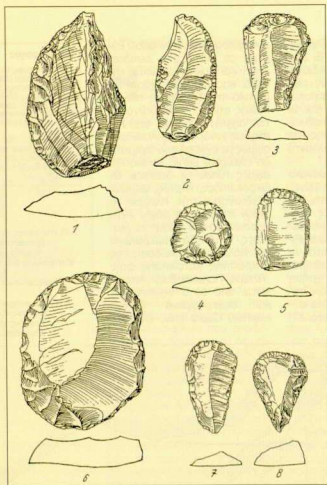
αντιπροσωπεύονται από ξύστρα σε φολίδες ή λεπίδες, αλλά και κυκλικά, καθώς και άλλα, καρινόμορφα, χαρακτηριστικά της Ωριάνιας πολιτισμικής φάσης. Η επεξεργασία των αιχμών ποικίλλει, από λεπτή έως χονδροειδή. Απατούν αιχμές με εγκοπή που σχηματίζει πλευρικό μίσχο καθώς και αιχμές τύπου La Gravette. Οι μικρολεπίδες, κυρτές, φέρουν επεξεργασία στις πλευρές ή έχουν στομασμένη ράχη. Αντιπροσωπεύονται επίσης οι γλυπτινές. Η πανίδα επιβεβαιώνει την πολιτισμική απόδοση της ανθρώπινης κατοίκησης στην Ύστερη Παλαιολιθική. Αποτελείται από σσά θηλαστικών, και συγκεκριμένα *Cervus elaphus*, *Capra ibex*, *Bos sp.*

Βιβλιογραφία

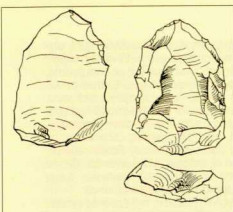
1. R. Stampfuss R., 1942 "Die ersten altsteinzeitlichen Hohlenfunde in Griechenland". *Mantus* 34, 132-147. Στην ανασκαφή του Σεινίτι αναφέρεται διεξοδικά και ο M. Sauter. Βλ. Sauter M. R., 1948. *Préhistoire de la Méditerranée: Paléolithique-Mésolithique*. Paris, Payot.
2. Schmid E., 1965 "Die Seidi-Höhle. Eine jungpaläolithische Station in Griechenland". *IVe Colloque International de Spéléologie*, Athènes, 1963, 163-174.

2. Οι ανακοινώσεις τομής στη βραχοσκεπή Σεινίτι Βοιωτίας: τομή R. Stampfuss, C-D-B: τομή E. Schmid. (Κατό E. Schmid, 1965).
3. Η στρωματογραφία της βραχοσκεπής Σεινίτι Βοιωτίας. (Κατό R. Stampfuss, 1942).

10, 11, 12, 13. Παλαιολιθικά εργαλεία από τον θεσσαλικό Πηγεύ. Περισυλλογή Δ. Θεοχάρη. (Φωτ. Δ. Τκούρα).

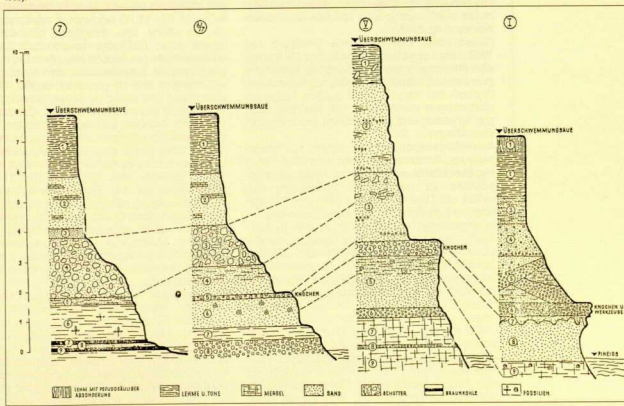
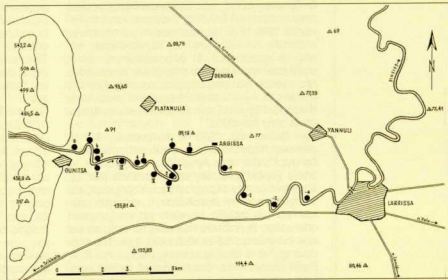

6. Η φολίδα Levallois από την Ριζίνα Αργολίδας. (Κατά P. A. Bialor και M.H. Jameson, 1962).

4, & 5. Λίθινα εργαλεία σύνοκα της Υατερής Παλαιολιθικής, από το Σκίντι Βοιωτίας. (Κατά R. Stampflus, 1942).

8. Η στρωματογραφία των παλαιολιθικών θέσεων 7, 6/7, V και I στη Θεσσαλία. (Κατά Vlad. Mijošic et al., 1965).

7. Ο χάρτης της παλαιολιθικής Θεσσαλίας μετά τις έρευνες του Vlad. Mijošic. (Κατά Vlad. Mijošic et al., 1965).

και *Equus cf. hydruntinus*, είδη που απαντούν επίσης σε πολλές θέσεις της Υστερης Παλαιολιθικής στην Μεσογειακή Ευρώπη και στη χώρα μας.

III. Η δεκαετία 1960-70

Προς το τέλος της δεκαετίας του '50 ήρθαν τυχαία στο φως σε πολλές περιοχές της χώρας νέα ευρήματα, που ευαισθητοποίησαν τον αρχαιολογικό κόσμο και έδωσαν ώθηση για οργάνωση και δρομολόγηση επιφανειακών ερευνών. Οι έρευνες αυτές, που επικεντρώθηκαν κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, γνώρισαν κατά τη δεκαετία 1960-1970 μια πρωτοφανή για την εποχή ανάπτυξη και οδήγησαν τις περισσότερες φορές σε ανασκαφές. Η δραστηριότητα αυτή οφείλεται αποκλειστικά στις ένζες αρχαιολογικές σχολές που μοιράστηκαν και στηρίζαν την έρευνα: οι Άγγλοι στην Ήπειρο, οι Γάλλοι στην Ηλεία, οι Γερμανοί στη Θεσσαλία και οι Αμερικανοί στην Αργολίδα.

Τον Ιούλιο του 1958 ο Αμερικανός Μ. Η. Jameson περιεπλήρωσε επιφανειακά στην κοιλάδα της Ρινιάς στην Αργολίδα ένα εργαλείο, το οποίο χαρακτήρισε ως αιχμή Levallois (εικ. 6). Σύμφωνα με την περιγραφή του ευρήματος και τα σχέδια που την συνοδεύουν¹, πρόκειται μάλλον για μια φολίδα Levallois με επεξεργασία από μαύρο πυριτόλιθο που σώζεται ακέραια και έχει διαστάσεις 5,3 εκ. x 3,6 εκ. x 1,3 εκ. Τον επόμενο χρόνο, ο ίδιος ερευνητής μαζί με τον Ρ. Α. Bialor εξερεύνησαν ένα σημαντικό αριθμό σπηλαίων στην περιοχή, στα οποία όμως δεν εντόπισαν ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης. Το εύρημα της Ρινιάς, ενδεικτικά ανθρώπινης κατοίκησης που ανάγεται στη Μέση Παλαιολιθική, εγκαινιάσει μια σειρά καρποφόρων ερευνών και ανασκαφών στην Αργολίδα.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1958, λίθινα εργαλεία σύνολα της ΠΕ και παύδα θηλαστικών του Πλειστοκαίνου ήρθαν στο φως εντελώς τυχαία στις όχθες του Θεσσαλικού Πηνειού από τα μέλη μιας ομάδας Γερμανών αρχαιολόγων που έσκαβαν στη νεολιθική θέση της Αργισσας υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Vlad. Milojic.

Αυτό έδωσε αφορμή σε μια μελέτη των αποθέσεων του Τεταρτογενούς στο ανατολικό τμήμα της **θεσσαλικής πεδιάδας** που έλαβε χώρα παράλληλα με συστηματική διερεύνηση των οχθών του Πηνειού από την πόλη της Λάρισας προς τα δυτικά έως το χωριό της Γουνίτσας.

Η επιφανειακή αυτή διερεύνηση υπό τη διεύθυνση του Βλαντ. Μιλόιτσιτς πραγματοποιήθηκε το 1958 και το 1959 και είχε πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα (εικ. 7). 19 υπαιθριές θέσεις ήρθαν στο φως στις όχθες του Πηνειού, σε μήκος 22 χλμ. Στις περισσότερες από αυτές τις θέσεις η διάβρωση έφερε στο φως στρωματογραφία ανάλογη με αυτήν που παρατηρήθηκε κι αλλού στη Θεσσαλική πεδιάδα² (εικ. 8). Τα λίθινα εργαλεία σύνολα, δολυμεμένα κατά ένα μεγάλο μέρος σε καστανόχρωμο πυριτόλιθο ιδιαίτερα καλής ποιότητας, ανήκουν στην Μέση και την Υστερή Παλαιολιθική. Περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά εργαλεία της Μουστερίας, όπως

αιχμές, έξστρα, διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές κλπ., με παρουσία τεχνικής Levallois, καθώς και άλλα νεότερα, όπως λεπίδες με κατεργασία, γλυφίδες, καρινόμορφα ξύστρα, ξύστρα σε λεπίδες κλπ. Η παύδα, που μελετήθηκε από τον J. Boessneck, αποτελείται από θηλαστικά που ανήκουν στην μεσοπαγετώδη Riss-Wurm ή στην αρχή του Wurm, όπως ελεφαντίδες, *Dicerorhinus cf. hemitoechus*, *Equus hydruntinus*, *Equus caballus*, *Hippopotamus cf. antiquus*, *Megaceros sp.*, *Cervus elaphus*, *Dama sp.*, *Capreolus capreolus*, *Saiga tatarica*, *Bos primigenius*, *Bubalus cf. arnee*.

Δυστυχώς κατά τη διάρκεια της έρευνας εντοπίστηκαν μόνο υπαιθριές θέσεις και η γεωμνητική αποστολή δεν προχώρησε σε ανασκαφή. Οι μελέτες αυτές δημοσιεύθηκαν σε μονογραφία, με τίτλο *Paläolithikum um Larissa in Thessalien*, την πρώτη μονογραφία που προέρχεται από συλλογική εργασία και που αφορά την Παλαιολιθική Εποχή μιας περιοχής της χώρας³.

Την άνοιξη του 1960 ο Βέλγος J. Servais κατά τη διάρκεια ενός αρχαιολογικού ταξιδιού στην Πελοπόννησο περιεπλήρωσε στη δυτική **Ηλεία**, στην περιοχή του Κάστρου και σε μια απόσταση 4,5 χλμ. από το χωριό Νεοχώρι, μερικά λίθινα εργαλεία⁴. Η μικρή αυτή συλλογή, που δεν ξεπερνά τα 10 κομμάτια, περιλαμβάνει δύο μωστέριες αιχμές, ένα ξέστρο, μερικές φολίδες και ένα θραύσμα λεπίδας με επεξεργασία. Στόχος του Βέλγου αρχαιολόγου δημοσιεύοντας αυτή τη συλλογή ήταν "η συμβολή στη διερεύνηση του χάρτη της παλαιολιθικής Ελλάδας και η προτροπή γεωλόγων και προϊστοριολόγων να αρχίσουν μια έρευνα στην περιοχή...", η οποία του φαινόταν ιδιαίτερα τελεσφόρα.

Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς το ενδιαφέρον μας στρέφεται και πάλι προς τη **Θεσσαλία** (εικ. 9, 10, 11, 12, 13). Ο αιμνητός προϊστοριολόγος και καθηγ. Δημ. Θεοχάρης, τότε έφορος αρχαιοτήτων, διεξήγαγε επιφανειακή έρευνα και ανεκάλυψε μια δεκάδα νέων θέσεων, σε χώρους εντελώς διαφορετικούς από αυτούς που ερευνηθήκαν από τη γεωμνητική ομάδα. Οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις εντοπίστηκαν κατά μήκος του ποταμού Πηνειού, βορειοανατολικά της Λάρισας, ενώ άλλες σε αρκετή απόσταση από τις όχθες του. Η πιο απομακρυσμένη ήταν η θέση κοντά στην αρχαία Κρανιάνα. Τα εργαλεία σύνολα, άφθονα και σε καλή κατάσταση, ανήκουν στην Μέση και την Υστερή Παλαιολιθική (εικ. 14). Ένα ινισκόν οστού ανθρώπινου κρανίου που βρέθηκε σε συνάφεια με εργαλεία στη θέση Ε, αποτέλεσε την πρώτη και μοναδική ανθρωπολογική ανακάλυψη στη Θεσσαλία. Μελετήθηκε από τον ανθρωπολόγο J. L. Angel, ο οποίος απεφάνθη ότι δεν πρόκειται για άνθρωπο του Νεάντερταλ με την κλασική έννοια του όρου.

Το ενδιαφέρον του καθ. Δημ. Θεοχάρη για την ΠΕ δεν περιορίστηκε στις έρευνες στη Θεσσαλία. Εντόπισε θέσεις και σε άλλες περιοχές της χώρας, όπως στη Θράκη και τις Σποράδες, ιδιαίτερα στην Αλόνησο.

Ο Δ. Θεοχάρης ήταν ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος που αντιλήφθηκε την αναγκαιότητα της μελέτης της Απώτερης Προϊστορίας της χώρας και απομακρύνθηκε από τα γνωστά μονοπάτια

της Πρωτοϊστορικής και Κλασικής Αρχαιολογίας. Με τη δημοσίευση των πορισμάτων στο κλασικό πλέον έργο *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*—πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση στην ελληνική γλώσσα λιθινών εργαλείων συνόλων της Παλαιολιθικής—και με τη διδακταλία του στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης έθεσε τις πρώτες βάσεις για το μέλλον⁴.

Το 1960 τελειώνει με μια εξαιρετική ανακάλυψη στη Μακεδονία. Στις 16 Σεπτεμβρίου ένας κάτοικος της κοινότητας Πετραλώνων Χαλκιδικής βρήκε στο ομώνυμο σπήλαιο ένα ανθρώπινο απολιθωμένο κρανίο. Τα επόμενα χρόνια (1960-64) οι έρευνες έγιναν από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου ενσωματώθηκε και το κρανίο, αλλά από το 1968 και εξής οι ανασκαφές διενεργήθηκαν από τον Α. Πουλιανό υπό την αιγίδα της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας⁵ (εικ. 15). Το ανθρώπινο κρανίο έγινε αντικείμενο μελέτης από τους μεγαλύτερους ανθρωπολόγους, οι οποίοι απερανθήσαν ότι καταλαμβάνει ιδιαίτερη θέση μεταξύ των αρχανθρώπων, τοποθετούμενο μεταξύ *Homo erectus* και *Homo sapiens neandertalensis*⁶. Οι αναλύσεις του σταλαγμιτικού υλικού του κρανίου έδωσαν ως ελάχιστη ηλικία 50.000 χρόνια. Το κρανίο αυτό, ένα από τα λίγα που έχουν ανακαλυφθεί στον κόσμο και μοναδικό στη Βαλκανική, έρχεται να φωτίσει μian από τις πιο σημαντικές πλευρές της έρευνας της Παλαιολιθικής, αυτή που συνδέεται με την εξάπλωση στην Ευρώπη του *Homo erectus* και την εμφάνιση του Νεάντερταλ.

Αν και τα ανθρωπολογικά δεδομένα είναι ιδιαίτερα πολύτιμα στα Πετράλωνα, ωστόσο η αρχαιολογική εικόνα του σπηλαίου, 36 χρόνια μετά την ανεύρεση του κρανίου, παραμένει ασαφής. Στις δημοσιεύσεις έγινε συχνά λόγος για λιθίνα πελεκημένα εργαλεία σύνολα από βωξίτη και χαλαζία⁷, αλλά το υλικό δεν έτυχε μέχρι σήμερα καμιάς ειδικής μελέτης.

Η κατάσταση που αντιμετωπίζουμε στα Πετράλωνα, και που χρονίζει, οφείλεται αφενός στον τυχαίο χαρακτήρα του ευρήματος και αφετέρου στο ότι στη συνέχεια η ανασκαφή έγινε μόνο από ανθρωπολόγους—αντικείμενο μελέτης των οποίων είναι τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα—, χωρίς τη συμβολή αρχαιολόγων-προϊστοριολόγων ειδικευμένων στην Παλαιολιθική. Έτσι, δεν δόθηκε το ανάλογο βάρος στη διερεύνηση της ανθρώπινης κατοίκησης και δραστηριότητας. Εξάλλου, ουδέποτε αργότερα συγκροτήθηκε μια διεπιστημονική ομάδα για να ασχοληθεί με το θέμα και να διενεργήσει νέες ανασκαφές με σύγχρονες προδιαγραφές. Το 1962 δρομολογήθηκαν δύο ερευνητικά προγράμματα:

Η Ήπειρος και η Δυτική Μακεδονία διερευνήθηκαν από ομάδα επιστημόνων του Πανεπιστημίου του Cambridge υπό τη διεύθυνση του E. S. Higgs.

Παράλληλα, μια γαλλική ομάδα, αποτελούμενη από τους A. Leroi-Gourhan, J. και N. Chavaillon, και F. Hours, εργάστηκε στην Ηλεία, στη Δυτ. Πελοπόννησο, υπό την αιγίδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Η τύχη αυτών των προγραμμάτων ήταν διαφορετική. Η έρευνα στην Ήπειρο ευδοκίμησε, όπως θα δούμε παρακάτω, ενώ στην Ηλεία έμει-

νε στο επίπεδο της επιφανειακής έρευνας.

Οι Άγγλοι αρχαιολόγοι αφιέρωσαν το καλοκαίρι του 1962 σε μια γενική επιφανειακή έρευνα. Τα ευρήματα ήταν πενιχρά στη **Δυτ. Μακεδονία**. Βρέθηκαν και περιούληχθηκαν επιφανειακά μερικά μόνο εργαλεία που ήρθαν στο φως σε υπαίθριες θέσεις. Από αυτά, το πιο γνωστό είναι ο χειροπέλεκυς του **Παλαιοκάστρου** Κοζάνης, ο οποίος αποτελεί και μια από τις ενδείξεις της Πρώιμης Παλαιολιθικής στη χώρα⁸, μια διηρωσική φυλλόσχημη αιχμή καθώς και μια αιχμή Levallois¹⁰. Αντίθετα οι έρευνες στην Ήπειρο ήταν ιδιαίτερα αποδοτικές¹¹. Με την ενεργό συμβολή του καθηγητή Σ. Ι. Δάκωφ, τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων στην Ήπειρο, εντοπίστηκαν σπήλαια και βραχοσκεπές με ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης καθώς και μεγάλος αριθμός υπαίθριων θέσεων. Το 1963 μια σύντομη ανασκαφή έγινε στον **Κοκκινόσπη** (εικ. 16 και εξωφύλλου), όπου είχαν εντοπιστεί σε πολλά σημεία λιθίνα πελεκημένα εργαλεία. Το 1964 έγινε μια πρώτη ανασκαφική τομή στη βραχοσκεπή του **Ασπροχάλκου** (εικ. 17), παράλληλα με τη συνέχεια των εργασιών στον Κοκκινόσπη. Η ανασκαφή στο Ασπροχάλκο συνεχίστηκε έως το 1966, οπότε άρχισαν και οι πρώτες έρευνες στο σπήλαιο της **Καστρίτσας** (εικ. 18).

Ιδιαίτερα μεγάλο είναι το χρονολογικό φάσμα που καλύπτει η ανθρώπινη κατοίκηση στην Ήπειρο, γνωστή από τις παραπάνω θέσεις. Αρχίζει από τη Μέση Παλαιολιθική, που αντιπροσωπεύεται στο Ασπροχάλκο (100.000-) και στον Κοκκινόσπη, και συνεχίζεται στην Ύστερη Παλαιολιθική στην Καστρίτσα (20.000-10.000).

Οι έρευνες του E. Σ. Χίγκς και της ομάδας του στην Ήπειρο έγιναν γνωστές όχι μόνο για την ανακάλυψη νέων θέσεων αλλά και για την ανάπτυξη μιας παλαιογεωγραφικής και παλαιοοικονομικής προσέγγισης, που χαρακτηρίζει άλλωστε την αγγλοσαξονική παράδοση στη μελέτη της ΠΕ. Ο Άγγλος προϊστοριολόγος διατύπωσε την υπόθεση, σύμφωνα με την οποία οι παλαιολιθικές θέσεις της Ήπειρο χρησιμοποιήθηκαν εποχιακά από τους παλαιολιθικούς κληνικούς και τροφουσυλλέκτες της περιοχής. Το σπήλαιο της Καστρίτσας, για παράδειγμα, το οποίο βρίσκεται στο λεκανοπέδιο των Ιωνανίων, ΝΑ της λίμνης Παμβώτιδας, αποτέλεσε χώρο κατακαιρινής εγκατάστασης των ανθρώπινων ομάδων, που τον χειμώνα κατέβαιναν σε θέσεις χαμηλότερου υψόμετρου, όπως η βραχοσκεπή Ασπροχάλκο, ακολουθώντας τις μετακινήσεις των ζώων. Η υπόθεση αυτή του E. Σ. Χίγκς, που στηρίχθηκε στο παράλληλο των Σαρακατσάνων, δεν επιβεβαιώθηκε με τη μελέτη των λιθινών εργαλείων συνόλων και της πανίδας. Είναι βέβαια ιδιαίτερα ελκυστική διότι προσθέτει κάποιο ανάγλυφο στην προσέγγιση της Παλαιολιθικής Εποχής, δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο ότι ευσταθεί στην περίπτωση της Ήπειρου¹².

Στη Δυτική Πελοπόννησο η γαλλική ομάδα, οδηγούμενη από τα ευρήματα του Ζ. Σερέ στην Ηλεία, δύο χρόνια νωρίτερα, άρχισε μια ευρεία συστηματική επιφανειακή έρευνα της περιοχής. Υπό τη διεύθυνση του Α. Λερού-Γκουραν την πρώτη χρονιά, η έρευνα διήρκεσε μια τριετία (1962-64) και έφερε στο φως 50 περίπου υπαίθριες θέσεις (εικ. 19). Μελετήθηκαν οι πλειστο-

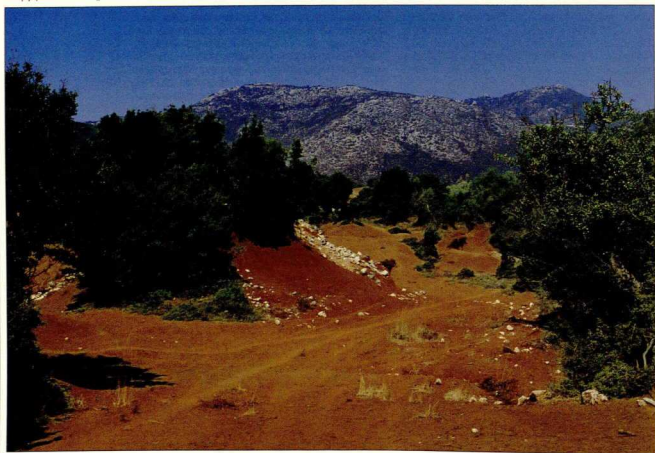
9. Παλαιολιθική θέση στις
άκρες του θεσσαλικού
Πηνειού. (Φωτ. Δ. Τλαυπάς).

14. Εκθέση των ευρημάτων
της ΠΕ της Θεσσαλίας
στο Μουσείο του Βόλου.

16. Κοκκινόπηλος, γενική
αποψη. (Φωτ. Δ. Τλαυπάς).

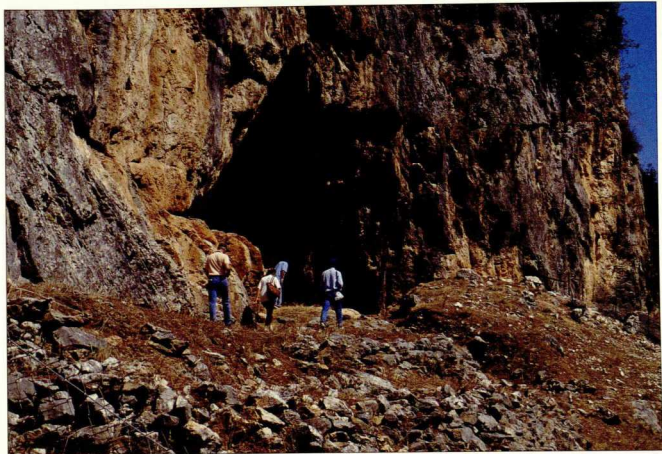

15. Το βουνό Κατσικά και η είσοδος του σπηλαιού των Πετραλώνων Χαλκιδικής. (Φωτ. Γ. Κουρτέση-Φίλιππη).

17. Η βραχόσπηλη Αστραχάλια, Ήπειρος. (Φωτ. Γ. Κουρτέση-Φίλιππη).

Βιβλιογραφία

1. Bialor P. A., Jameson M. H., 1962. "Paleolithic in the Argolis". *American Journal of Archaeology* 66, 181-182.
2. Schneider H. E., 1968. *Zur Quartärgeologische Entwicklungsgeschichte Thessaliens*. (Griechenland). Bonn, R. Habelt (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens, I, b).
3. Mijacic V., Boessneck J., Jung G., Schneider H., 1965. *Palaolithikum um Larissa in Thessalien*. Bonn, R. Habelt (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens, I, i).
4. Servais J., 1961. "Outils paléolithiques d'Elide". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 85, 1-9.
5. Θεοδοσιάδης Δ. Π., 1967. Η αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας. Βόλος Θεσσαλικά Μελετήματα. Για μια σύνθεση της Παλαιολιθικής στη Θεσσαλία βλ. Freund G., 1971. "Zum Paläolithikum Thessaliens". *Prähistorische Zeitschrift* 46, 2, 181-194.
6. Poulitani A., 1971. "Petralona. A middle Pleistocene cave in Greece". *Archaeology* 24, 6-11.
7. Bonis L., de J. Melentis, 1991. "Age et position phylétique du crâne de Petralona (Grèce)". E. Bonily et B. Vandermeersch, ed., *Le premier peuplement de l'Europe*. Paris, Ed. du C. T. H. S.
8. Παυλιανός Α., 1978. "Τα αρχαιότερα μέχρι σήμερα εργαλεία στα Πετράλινα". *Ανθρακός* 5, 74-79.
9. Higgs E. S., 1964. "A hand axe from Greece". *Antiquity* 38, 54-55.
10. Τουρρασόγλου Γ., 1969. "Παλαιόκαстро". *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24, 333.
11. Για την πρώτη αυτή ερευνητική φάση στην Ηπειρο βλ. Dakaris S. I., Higgs E.S., and R. W. Hey, 1964. "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece. Part I". *Proceedings of Prehistoric Society* 30, 159-244. Επιστ. Higgs E. S., Vita Finzi C., 1966. "The Climate, Environmental and Industries of Stone Age Greece. Part II". *Proceedings of Prehistoric Society* 32, 1-29. και Higgs E.S., Vita-Finzi C., D. R. Harris and A. E. Fagg, 1967. "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece. Part III". *Proceedings of Prehistoric Society* 33, 1-29.
12. Kourtesi-Philippakis G., 1983. *Relevons sur l'hyppothèse d'un déplacement saisonnier des chasseurs paléolithiques en Épire. Séminaire sur les structures d'habitat. Circulation et échanges. Le déplacement et le séjour*. Paris, Collège de France.
13. Chavallon J. et N., Hous F., 1967. "Industries paléolithiques de l'Élide. I. Région d'Amfilias". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 91, 151-201.
14. Chavallon J. et N., Hous F., 1967. "Industries paléolithiques de l'Élide. II. Région de Kastrolon". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 93, 97-151.
15. Έχουν ήδη κυκλοφορήσει οι ενέτις πρώτοι τόμοι στη σειρά: Jacobsen T. W., ed. *Excavations at Franchthi Cave, Greece*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- Οι παρακάτω σφραγισμένη την Παλαιολιθική.
- Fascicle 1. 1987. T. Jacobsen and W.R. Farrand. *Franchthi Cave and Paralia*. Maps, plans and sections.
- Fascicle 2. 1987. T. van Andel and Susan B. Sutton. *Landscape and people of the Franchthi region*.
- Fascicle 3. 1987. C. Perles. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*. Tome I. Présentation générale et industries paléolithiques.
- Fascicle 4. 1988. Judith C. Shackleton. *Marine molluscan remains from Franchthi Cave*.
- Fascicle 7. 1991. Julie M. Hansen. *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave*.

καινικές αποθέσεις της περιοχής και θεσιπότε η στρωματογραφική ακολουθία από το υποβαθρό του Πλεισκαίνου έως τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους. Οι θέσεις συγκεντρώνονται σε δύο μεγάλες ομάδες, την ομάδα της Αμαλιάδας¹³, που περιλαμβάνει 19 θέσεις, και την ομάδα του Κάστρου¹⁴, που αποτελείται από 21 θέσεις, στις οποίες προστίθενται η μικρή ομάδα (6 θέσεις) που εντοπίστηκε κοντά στα Λουτρά, και 4 άλλες θέσεις (Κατάκωλο, Ρετούνη, Λακκόπετρα, Λάπα) στα βόρεια της περιοχής. Εξαιρεση αποτελεί η θέση Βασιλάκι, που εντοπίστηκε στην ενδοχώρα, στα σύνορα Ηλείας-Αρκαδίας, και αποτελεί απόδειξη ότι η παλαιολιθική κατοίκηση δεν περιορίστηκε στις παραθαλάσσιες περιοχές. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην ανάλυση των λίθινων εργαλείων ανώλων, γεγονός που αποτελεί άλλωστε παράδοση της γαλλικής σχολής σε ό,τι αφορά την προσέγγιση της Παλαιολιθικής. Σύμφωνα με την στρωματογραφία και την ιζηματολογική μελέτη των αποθέσεων, παρατηρούνται τρία διαφορετικά σύνολα. Το πιο παλιό (στρώμα C) περιλαμβάνει εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής, και συγκεκριμένα της Μουστέρας πολιτισμικής φάσης, ενώ το επόμενο (στρώμα Β) εργαλεία της Ύστερης Παλαιολιθικής. Τέλος, τα επιφανειακά στρώματα (στρώμα Α) περιείχαν αρχαιολογικό υλικό της Νεολιθικής και της εποχής του Χαλκού (εικ. 20 και 21α, β, γ).

Παρά τα ενδιαφέροντα ευρήματα σε μια περιοχή πλούσια σε ίχνη παλαιολιθικής κατοίκησης, οι έρευνες της γαλλικής ομάδας παρέμειναν επιφανειακές και δεν προχώρησαν σε ανασκαφές. Το γεγονός είναι ιδιαίτερα λυπηρό και είχε ως αποτέλεσμα ότι για τα επόμενα 30 χρόνια η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή έμεινε στο περιθώριο της έρευνας της ΠΕ στη χώρα.

Προς το τέλος της δεκαετίας του '60 μια νέα θέση, που έμελλε να γίνει μια από τις σημαντικότερες παλαιολιθικές θέσεις της χώρας, το σπήλαιο Φράγγχι, τράβηξε την προσοχή μιας ομάδας Αμερικανών

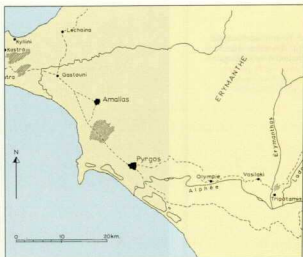
αρχαιολόγων που δούλευαν στην Αργολίδα (εικ. 22). Το σπήλαιο Φράγγχι βρίσκεται στην νότια Αργολίδα, λίγα χιλιόμετρα από το Πόρτο-Χέλι, κοντά στο χωριό Κουλάδα. Έχει νοτιοδυτικό προσανατολισμό και βλέπει προς τη θάλασσα. Η είσοδος του βρίσκεται 75 μ. από την ακτογραμμή και 15 μ. ψηλότερα από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1967, εγκαινιάζοντας έτσι ένα μακρόχρονο ερευνητικό πρόγραμμα που συνεχίζεται ως τις μέρες μας με τη συστηματική δημοσίευση του υλικού¹⁵. Επτά ανασκαφικές περιόδους, συνδυασμένες με περιόδους μελέτης του αρχαιολογικού υλικού στο Μουσείο του Ναυπλίου, πραγματοποιήθηκαν από μια διεθνή διεπιστημονική ομάδα υπό τη διεύθυνση του T. W. Jacobsen και με την ενεργό συμβολή των Πανεπιστημίων της Ινδοναβίας και της Πενσυλβανίας καθώς και της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Οι ανασκαφές στο **Φράγγχι** έφεραν στο φως μια μοναδική για την εποχή στρωματογραφική ακολουθία, που αρχίζει με επιχυσεις της Ύστερης Παλαιολιθικής και συνεχίζεται σχεδόν χωρίς διακοπή ως το τέλος της Νεολιθικής. Η σημασία αυτής της ακολουθίας έγκειται στο ότι τεκμηρίωσε, ανάμεσα στα άλλα, για πρώτη φορά την ύπαρξη της Μεσολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και την ανατολική Μεσόγειο.

Σε αντίθεση με τις οργανωμένες έρευνες και ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα, ο νησιωτικός χώρος, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, δεν ερευνηθήκε συστηματικά. Οι ενδείξεις, αν και εντελώς σποραδικές, είναι ωστόσο χαρακτηριστικές παλαιολιθικής κατοίκησης.

Στο Αιγαίο, λίθινα εργαλεία από σύνολα που αποδόθηκαν στην Παλαιολιθική βρέθηκαν στη βόρεια Εύβοια, στη θέση Ροβιές¹⁶. Άλλα εντοπίστηκαν στην Αλόνησσο, στην νησίδα του Αγίου Πέτρου και στη Σκύρο, στη Σποράδες¹⁷.

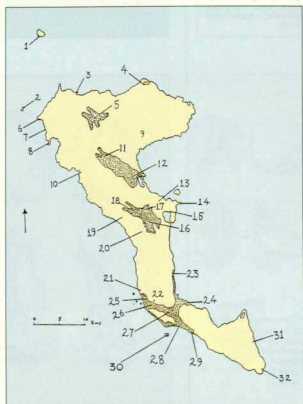
Στα Ιόνια νησιά η έρευνα προχώρησε περισσότερο. Στην Κέρκυρα, η επιφανειακή έρευνα που έγινε το 1964-66 από

19. Ο γάρθς της παλαιολιθικής Ηλείας μετά τις έρευνες του Leroi-Gourhan και της γαλλικής ομάδας. (Κατά J. et N. Chavaillon και F. Hours, 1964).

18. Το σπήλαιο Καστρίτσα, Ηπείρος. (Φωτ. Γ. Κουρτέση-Φιλίππακη).

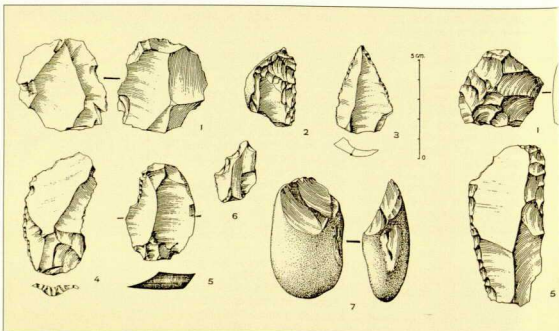
23. Ο γάρθς της παλαιολιθικής Κέρκυρας μετά τις έρευνες του Α. Σοφρίνα. Σημειώνονται οι αποθέσεις της terra rossa και οι παλαιολιθικές θέσεις. (Κατά Α. Σοφρίνα, 1970).

22. Το σπήλαιο Φράγγει,
στην Αργολίδα. (Φωτ. Γ.
Κουρτέση-Φιλίππική).

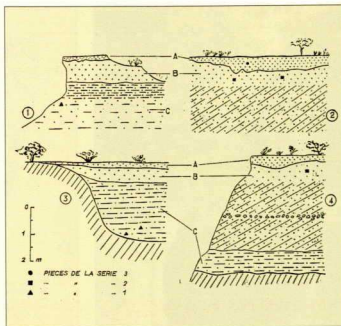

16. Sackett L. H., Hankey Y., Howell R. J., Jakobsen T. W., Popham M. R., 1966. "Prehistoric Euboea: contributions towards a survey". *The Annual of the British School of Athens* 61, 33-112.
17. Θεοφάνης Δ. Ρ., 1970. "Αργαλιές και μνημεία της Θεσσαλίας. Παλαιολιθικά ευρήματα εις Αλόνησσον". *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25, Β. 276-279.
18. Sordinas A., 1969. "Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966". *Balkan Studies*, 10, 2, 394-424, καὶ Sordinas A., 1970. Stone implements from Northwestern Corfu, Greece. Memphis State University, Anthropological research center (Occasional papers, 4).
19. Σορδίνιας Α., 1970. "Μέλινα εργαλεία από την προϊστορική Ζάκυνθο". *Κεραμικὰ Χρονικά*, XIV, 122-130.
20. Μαρωνίδης Σ., 1960. "Μέλινα εργαλεία εκ Κεφαλληνίας". *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 16, 41-45.

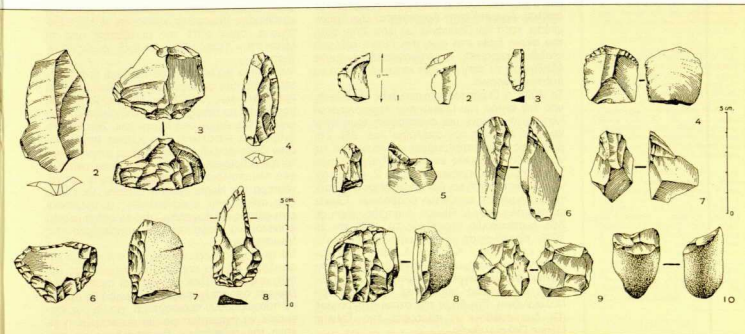
21. Τα εργαλεία αὐτὰ από τις παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας. (Κατὰ Λερόι-Gourhan)

α: Σειρά 1
β: Σειρά 2
γ: Σειρά 3

20. Η στρωματογραφική ακολουθία στις υπαίθριες παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας. (Κατά Lerou-Gourhan και J. και N. Chavaillon, 1963).

τον καθ. Α. Σορδίνια έφερε στο φως σημαντικό αριθμό υπαίθριων θέσεων, τα εργαλεία σύνολα των οποίων αποδόθηκαν στη Μέση και στην Ύστερη Παλαιολιθική (εικ. 23). Στο σπήλαιο της Γκράβας ο Α. Σορδίνιας προχώρησε και σε ανασκαφή των επιχώσεων της Ύστερης Παλαιολιθικής¹⁸. Κατά τον ανασκαφέα, τα εργαλεία σύνολα της Γκράβας παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά που ήρθαν στο φως στο σπήλαιο Ρομανέλλι της γειτονικής Ιταλίας και ανήκουν στην Επικραβέττια πολιτισμική φάση. Ο Α. Σορδίνιας επισκέφθηκε επίσης τη Ζάκυνθο, όπου και εντόπισε παλαιολιθικές θέσεις¹⁹. Τέλος, ο καθ. Σ. Μαρινάτος σημειώνει την παρουσία λιθινών πελεκημένων εργαλείων σε διάφορα σημεία της Κεφαλονιάς²⁰.

24. Το σπήλαιο Κεφαλάρι στην Αργολίδα. Είσοδος. (Φωτ. Γ. Κουρτζαφίλιππακη).

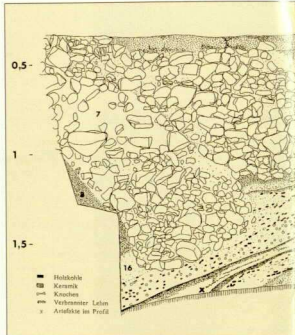
25. Η στρωματογραφική ακολουθία στο σπήλαιο Κεφαλάρι. (Κατα R. Felsch, 1973).

IV. Οι σύγχρονες έρευνες και η ανάπτυξη της ελληνικής δραστηριότητας

Τα χρόνια που θ' ακολουθήσουν χαρακτηρίζονται από ύφεση της έρευνας της Παλαιολιθικής Εποχής. Οι τελευταίες μεγάλες ανασκαφές θα κλεισουν χωρίς να αντικατασταθούν ισάριθμα και ισοβάθμια από άλλες, νέες. Η μέχρι σήμερα οργανωμένη δραστηριότητα των ξένων σχολών θα πάψει και οι ελάχιστες ανασκαφές που θα γίνουν δεν θα έχουν μακρά ζωή.

Μια ανασκαφή θα πραγματοποιηθεί στο σπήλαιο Κεφαλάρι, που βρίσκεται στο ομώνυμο χωριό, 5 χλμ. νοτιοδυτικά του Άργους (εικ. 24). Το σπήλαιο (γνωστό στην Αρχαιότητα) είχε χρησιμεύσει, κατά τον Πausανία, ως ιερό. Στην αρχή του αιώνα ήρθε στο φως στη δυτική αίθουσα νεολιθική κεραμική, και επιφανειακά ευρήματα έδειξαν ότι το σπήλαιο είχε κατοικηθεί κατά τα βυζαντινά χρόνια.

Το 1972 ο Γερμανός αρχαιολόγος R. Felsch, υπό την αιγίδα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, έκανε μια ανασκαφική τομή στην κεντρική αίθουσα του σπηλαίου¹ (εικ. 25). Στη βάση της στρωματογραφίας και κάτω από τις νεολιθικές επιχώσεις εντόπισε στρώματα που χαρακτηρίσε ως προνεολιθικά. Ο P. Φελς είχε κλασική κατάρτιση και δεν προχώρησε περισσότερο στη μελέτη αυτών των αποθέσεων. Έδωσε τη σκυτάλη στον L. Reisch, ο οποίος, χάρη σε δύο ανασκαφικές περιόδους το 1975 και το 1976, προσδιόρισε τα κατάλοιπα της προνεολιθικής κατοίκησης². Κατά τον A. Ράις, τα ανώτερα νεολιθικά στρώματα (A-B) καλύπτουν μια σημαντική στρωματογραφική ενότητα (C-F), το σύνολο της οποίας αποδόθηκε στην Υστερη Παλαιολιθική. Στη βάση της στρωματογραφίας (G) διαπιστώθηκε η παρουσία της Τελικής Μέσης Παλαιολιθικής.

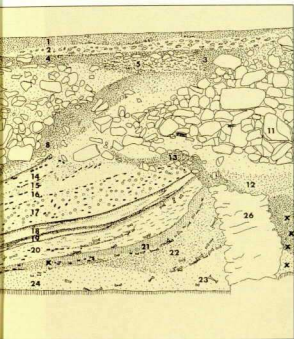
Τα εργαλεία σύνολα περιλαμβάνουν τύπους εργαλείων χαρακτηριστικούς της Υστερης Παλαιολιθικής: μικρολεπίδες με στομαμένη ράχη, ξύστρα σε λεπίδες, συχνά διπλά, σπάνια κυκλικά, αιχμές του τύπου La Gravette.

Η πανίδα απαρτίζεται από είδη όπως *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Felis cf silvestris*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Capra ibex*, *Testudo graeca*, και πτηνά, από τα οποία το πιο συνήθες ήταν η προτροπερόδικα *Alectoris graeca*.

Παρά το μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η παλαιολιθική κατοίκηση στο σπήλαιο Κεφαλάρι, δεν δόθηκε συνέχεια στην ανασκαφή ούτε στην επεξεργασία του υλικού. Έτσι, το χρονολογικό πλαίσιο της ανθρώπινης κατοίκησης παραμένει γενικό και πολλά ερωτήματα, όπως αυτό της μετάβασης από τη Μέση στην Υστερη Παλαιολιθική, χωρίς απάντηση.

Ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα και ίχνη εγκατάστασης που αποδόθηκαν στην Παλαιολιθική ήρθαν στο φως το 1978 στο σπήλαιο Απήδημα, που βρίσκεται μεταξύ του χωριού Λιμένι και του κόλπου του Διρού στη Μάνη³ (εικ. 26). Από τα ανθρώπινα κατάλοιπα δύο κρανία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ανήκουν, κατά τον ανθρωπολόγο καθηγ. Θ. Πίτσιο, ανασκαφέα του σπηλαίου, σε ανθρωπινό τύπο προγενέστερο του *Homo sapiens sapiens*. Ως ενδείξεις ανθρώπινης εγκατάστασης αναφέρονται ίχνη φωτιάς και εργαλεία, από τα οποία μερικά φαίνεται να παρουσιάζουν χαρακτηρισές της Μουστερίας.

Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα το Απήδημα εμφανίζεται ως μία από τις σημαντικότερες θέσεις στη χώρα. Ωστόσο, τόσο οι ανασκαφικές έρευνες όσο και η μελέτη του υλικού θα πρέπει να προχωρήσουν περισσότερο, για να μας επιτραπεί να σχηματίσουμε μια συγκεκλιμένη εικόνα της ανθρώπινης εγκατάστασης και των

πολιτισμικών της εκφράσεων (δομές κατοικίας, οικονομία, τεχνολογία, εργαλειοκάνα εξοπλισμός κ.λπ.) καθώς και των ανθρωπολογικών καταλοίπων.

Στη θέση **Κοκκινόβραχος** Καραβάνας, 5 χλμ. νοτιοανατολικά από το Ναυπλίο, μια ανασκαφική τμήση που έγινε από την Ε. Πρωτοπατριού-Δελιάκα έφερε στο φως ένα εργαλειοκάνα σύνολο που αποδόθηκε στην Μέση Παλαιολιθική⁴.

Ένα μικρό εργαλειοκάνα σύνολο από χαλκό, το οποίο θεωρήθηκε παλαιολιθικό, περιουλήθηκε κατά την ανασκαφή της εξωτερικής τομής του σπηλαίου του **Κίτσου** στην Αττική⁵.

Εάν ο αριθμός των ανασκαφών περιορίστηκε σημαντικά αυτή τη δεκαετία, ωστόσο ο κατάλογος των αρχαιολογικών θέσεων εμπλουτίστηκε και με πολλές άλλες, που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια **επιφανειακών ερευνών**, οι οποίες είτε είχαν γενικό αρχαιολογικό χαρακτήρα είτε έγιναν στα πλαίσια γεωλογικών μελετών.

Έτσι, στα πλαίσια μιας γεωλογικής έρευνας στη Δυτική Πελοπόννησο, ο Λ. Ραϊς περιευνέλεξε επιφανειακά το 1974-75 μερικά λίθινα εργαλεία κοντά στην περιοχή του Κάστρου και της Τριφυλίας⁶. Τα ευρήματα, που εντοπίστηκαν σε περιοχή η οποία είχε διερευνηθεί από τη γαλλική αποστολή, ήρθαν να προσθέσουν νέες θέσεις στον χάρτη της Ηλείας.

Στην Βοιωτία, η αρχαιολογική έρευνα του Καναδικού Ινστιτούτου έφερε στο φως εργαλειοκάνα σύνολο που αποδόθηκαν στην 'Υστερη Παλαιολιθική'.

Στην κεντρική Ευβοία, η Ε. Μίχα-Σαραντάε εντόπισε μεταξύ 1977 και 1980 μεγάλων αριθμού θέσεων, τις οποίες χαρακτήρισε ως προνεολιθικές⁷. Η θέση Νέα Αρτάκη έδωσε ένα εργαλειοκάνα σύνολο που τοποθετήθηκε στην Πρώμη Παλαιολιθική⁸.

Στα Ιόνια νησιά, και συγκεκριμένα στην Κεφαλονιά, ο καθηγητής Γ. Καβαβάσιος περι-

νέλεξε το 1976-1977 λίθινα εργαλεία στην περιοχή του Φισκάρδου, στα βόρεια του νησιού¹⁰. Στο ΝΑ ακρό του ίδιου νησιού, ο G. A. Cubuk περιευνέλεξε, κατά τη διάρκεια μιας γεωλογικής μελέτης των αναβαθμίδων της Νέας Σκάλας, μερικά λίθινα εργαλεία που τα απέδωσε στην Πρώμη Παλαιολιθική¹¹. Κάτω από το φως νέων ευρημάτων, η χρονολογολογική αυτή απόδοση είναι συζητήσιμη.

Η αρχή της δεκαετίας του '80 χαρακτηρίζεται από μια ανακαμψή της έρευνας στο πεδίο, η οποία θα συνεχιστεί ως τις μέρες μας. Παράλληλα με νέες ανασκαφές, επιφανειακές έρευνες προσανατολισμένες τώρα για πρώτη φορά ειδικά στην ΠΕ θα λάβουν χώρα σε πολλές περιοχές, ενώ παράλληλα αυξάνονται οι ενδείξεις για παλαιολιθική κατοίκηση από έρευνες γεωλογικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα. Αυτή η πρόοδος οφείλεται στην ευαισθητοποίηση του ελληνικού αρχαιολογικού κόσμου ύστερα από τα αποτελέσματα της δεκαετίας του 1960-70, αλλά και στο γεγονός ότι οι Έλληνες προϊστοριολόγοι που ειδικεύτηκαν στην Παλαιολιθική σε πανεπιστήμια του εξωτερικού άρχισαν να αναπτύσσουν νέες δραστηριότητες. Τέλος, η ίδρυση το 1977 της Εφορείας Παλαιανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας θα συμβάλει σοβαρά στην πλαισίωση της έρευνας.

Η 'Ηπειρος, όπου η έρευνα της ΠΕ έχει πλέον παραβληθεί, βρίσκεται ξανά στο προσκήνιο. Ήδη από το 1979 μια αγγλική ομάδα, υπό τη διεύθυνση του G. N. Bailey, ανέλαβε την επανεξέταση των στρωματογραφικών τομών της Καστρίτσας και του Ασπροχάλκου¹² και δρομολόγησε την ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού από τις παραπάνω θέσεις, για το οποίο δεν είχαν δείξει ενδιαφέρον οι έρευνες του Ε. Σ. Χίγκς. Έτσι, τα εργαλειοκάνα σύνολα της Μικρομωστίας της Ασπροχάλκου και της 'Υστερης Παλαιολιθικής του Ασπροχάλκου και της Καστρίτσας, καθώς και η παλαιοναυίδα των δύο φάσεων από τις ίδιες θέσεις έγιναν αντικείμενο διδακτορικών διατριβών¹³.

Παράλληλα η βρετανική ομάδα άρχισε με σειρά περιβαλλοντολογικών μελετών μαζί με την ανασκαφή της βροχόσκεπτης **Κλειδί**, στις όχθες του ποταμού Βοϊδομάτη, που διηκρέονταν από το 1985 έως το 1988¹⁴ (εικ. 27). Στο Κλειδί ήρθαν στο φως επιτυχώς της Τελικής 'Υστερης Παλαιολιθικής. Ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή δόθηκε στη μεθοδολογία της ανασκαφής, με αποτέλεσμα να έρθουν στο φως πολύτιμες πληροφορίες, π.χ. για την οργάνωση του χώρου, άγνωστες μέχρι σήμερα στην Παλαιολιθική της Ελλάδας.

Στα πλαίσια του παραπάνω προγράμματος πραγματοποιήθηκε επίσης το 1986 μια συντόμη ανασκαφή στο μικρό σπηλαίο του **Μεγαλόκκου**, που βρίσκεται δίπλα στο Κλειδί, σε μια στενή κοιλάδα ενός παραποτάμου του Βοϊδομάτη, με στόχο τη διερεύνηση των σχέσεων των δύο θέσεων.

Η δεύτερη αυτή φάση των ερευνών της Αγγλικής Σχολής υπό τον Τζ. Μπέιλι στην 'Ηπειρο λειτουργήσε ως φωτίζο για νέους Έλληνες επιστήμονες που ενδιαφέρθηκαν για την ΠΕ. Μια άλλη ανασκαφή άρχισε το 1987 στο σπήλαιο Μούττα της **Θεοπέτρας**, που βρίσκεται

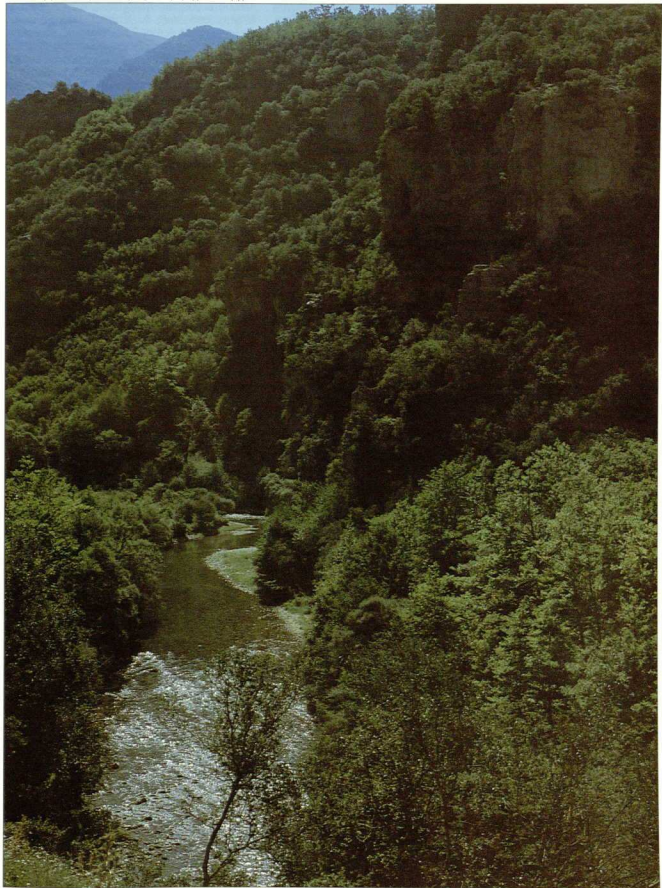
Βιβλιογραφία

1. Felsch R., 1973. "Die Höhle von Kephallai. Eine jungpaläolithische Siedlung in der Argolis". *Archäologische Anstalt Athen* 8, 13-27.
2. Felsch L., 1976. "Beobachtungen an Vogelknochen aus dem Spätpleistozän der Höhle von Kephallai (Argolis, Griechenland)". *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 6, 4, 261-265.
3. Πίτσος Θ., 1979. "Παλαιονεολιθικά ευρήματα της Μεσο-Μόνης". *Ανθρωπολογία* 6, 1979, 96-103.
4. Πίτσος Θ., 1985. "Πλειστοκαινές διακρίσεις της Μεσοεποχής και συμβολή στη χρονολόγηση των παλαιανθρωπολογικών ευρημάτων της Μόνης". *Ανθρωπολογία* 8, 1985, 23-32.
5. Πίτσος Θ., ε.δ. 1995. "Παλαιονεολιθικές έρευνες στο Αιτήσιο της Μεσο Μόνης II". *Αρχαιολογία*, 15 (1986), 28-33.
6. Πίτσος Θ., ε.δ. 1995. "Παλαιονεολιθικές έρευνες στο Αιτήσιο της Μεσο Μόνης II". *Αρχαιολογία*, 15 (1986), 28-33.
7. Πίτσος Θ., ε.δ. 1995. "Παλαιονεολιθικές έρευνες στο Αιτήσιο της Μεσο Μόνης II". *Αρχαιολογία*, 15 (1986), 28-33.
8. Πίτσος Θ., ε.δ. 1995. "Παλαιονεολιθικές έρευνες στο Αιτήσιο της Μεσο Μόνης II". *Αρχαιολογία*, 15 (1986), 28-33.
9. Πίτσος Θ., ε.δ. 1995. "Παλαιονεολιθικές έρευνες στο Αιτήσιο της Μεσο Μόνης II". *Αρχαιολογία*, 15 (1986), 28-33.
10. Καβαβάσιος Γ., 1981. *Παλαιολιθική Κεφαλονιά*. Αθήνα: Φυλίσκος.
11. Cubuk G. A. 1978. "Alpaltalolithische Funde von der Nea Skala auf Kephallai (Griechenland)". *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 6, 175-181.
12. Για τη δεύτερη ερευνητική φάση στην Ηπειρο βλ. Bailey G. N. et coll., 1983. "Epirus revisited. Seasonality and inter-site variation in the upper Palaeolithic of North-West Greece". in Bailey G. N. et coll., *Hunter-Gatherer economy in Prehistory*. Cambridge, Cambridge University press, 64-73.
13. Bailey G. N. et coll., 1983. "Asprochalko and Kastrița. Further investigations of palaeolithic settlement and economy in Epirus (North-West Greece)". *Proceedings of Prehistoric Society*, 49, 15-42.
14. Πρόκειται αντιστοίχως για τις ετήσιες διατριβές: Παλαιονεολιθική, 1989. "Micromoustier, les idées et les pierres. Asprochalko (Grèce) et le problème des industries microlithiques du Moustérien". Thèse de Doctorat soutenue à l'Université Paris X, Adam E., 1989. A technological and typological analysis of palaeolithic stone industries of Epirus, Northwest Greece. Oxford, BAR International series 512, Koutzoupolou E., 1988. "Faunal analysis of the Kastrița cave, Greece". *Anthropology*, M. Sc. University of Cambridge.

26. Το σπήλαιο Απήλλωμα, Μάνη, (Φωτ. Πίτσας).

27α. Άποψη του ποταμού Βοϊδοράχη στο ύψος της ανασκαφής Κλειδί.

14. Bailey G. N. et coll., 1984. "Palaeolithic investigations in Epirus. The results of the first season excavations at Kithi, 1983". *The Annual of the British School of Archaeology at Athens* 79, 7-22. κα Bailey G. N. et coll., 1986. "Palaeolithic investigations at Kithi. Preliminary results of the 1984 and 1985 field seasons". *The Annual of the British School of Archaeology of Athens* 81, 7-35.

15. Κυπαρισσία-Αποστολικά Α., 1990. "Παλαιολιθική κατοίκηση στο σπήλαιο της Θεσπέτρας". *Αρχαιολογία* 34, 112-115. κα Αποστολικά-Κυπαρισσία Α., 1991. "Προϊστορική κατοίκηση στο σπήλαιο της Θεσπέτρας Καλαμπάκας". *Τριμηνιάδ* 11, 205-224.

16. Τρανταλίδου Κ. κα Ντάρλας Α., 1992. "Έρευνες στο σπήλαιο του νομού Δράμας". Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία κα Θράκη 6, Θεσσαλονίκη 1995.

17. Lumley H. de, A. Darlas et coll., 1994. "La grotte de Kalamakia, Aeporopsis, Peloponnese, Greece. Bulletin de Correspondance Hellénique, 118, 535-559.

18. Pope K. O., C. N. Runnels, T. Ku, 1984. "Dating middle Palaeolithic red beds in southern Greece". *Nature*, 312, 264-266.

19. Runnels C., 1988. "A prehistoric survey of Thessaly. New light on the greek middle palaeolithic". *Journal of field archaeology* 15, 277-290.

27. Η βραχσοκεπή Κλειδί, Ήπειρος. (Ανασκ. G. N. Bailey, φωτ. Γ. Κουρτίση-Φιλίππου).

3 χλμ. από την Καλαμπάκα, υπό τη διεύθυνση της Νίνας Αποστολικά-Κυπαρισσία της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας¹⁵ (εικ. 28). Στο σπήλαιο της Θεσπέτρας αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της Μέσης και της Ύστερης Παλαιολιθικής, με συνέχιση της κατοίκησης έως το τέλος της Νεολιθικής. Η σημασία της Θεσπέτρας δεν εγκείται μόνο στην στρωματογραφική της ακολουθία. Πρόκειται για σπήλαιο που βρίσκεται στην ενδοχώρα και σε γεωγραφική θέση τέτοια που να επιτρέπει μια πιο άνετη διερεύνηση των σχέσεων με τις βορειότερες περιοχές.

Το 1992 μια δοκιμαστική τομή έγινε από την Κ. Τρανταλίδου (Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας) στο σπήλαιο **Μσαρά** της κοινότητας Κοκκινογείων, στη λεκάνη της Δράμας¹⁶. Τα εργαλεία σύνολα περιλαμβάνουν τύπους χαρακτηριστικούς της Μέσης Παλαιολιθικής. Η πανίδα περιλαμβάνει κυρίως φυτοφάγα ζώα, και συγκεκριμένα ελαφίδες, ιππίδες και ελεφαντίδες.

Η ανασκαφή της βραχσοκεπής **Μποίλα**, στην απέναντι από το Κλειδί όχθη, στο στόμιο της κοιλάδας του Βοιδοιάτη, άρχισε το 1993 από τις Ε. Κοτζαμποπούλου, Ε. Αδάμ και Ε. Παναγιούλου, και υπό την αιγίδα της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Στην Μποίλα εντοπίστηκαν στρώματα της Τελικής Ύστερης Παλαιολιθικής.

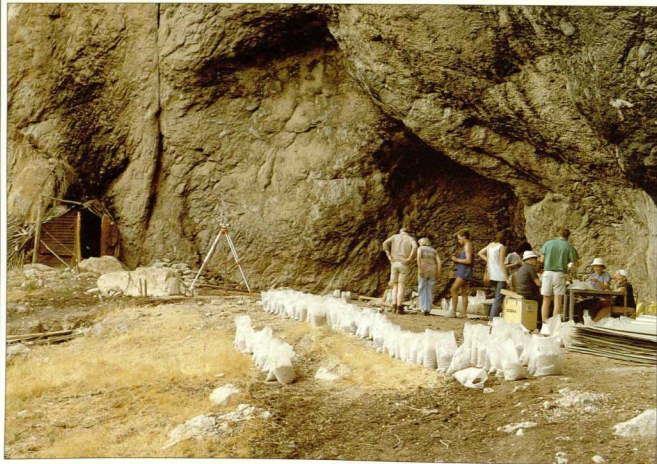
Μια ανασκαφή άρχισε επίσης τον Ιούνιο του

1993 στο σπήλαιο **Καλαμάκια**, στην Αρέοπολη Μάνης, από τους Α. Ντάρλα, της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, και καθηγ. Η. de Lumley, του Εθνικού Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Γαλλίας¹⁷. Στα Καλαμάκια εντοπίστηκαν στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής. Ανασκαφές σε βραχσοκεπές στην **Κλεισούρα** Αργολίδας άρχισαν επίσης πρόσφατα από την Μ. Κουμουτζή, της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, σε συνεργασία με ομάδα ειδικών του Πανεπιστημίου της Κρακοβίας, υπό τη διεύθυνση του καθηγ. J. Kozłowski. Έφεραν στο φως στρώματα της Αρχικής Ύστερης Παλαιολιθικής.

Παράλληλα με τις παραπάνω ανασκαφές δρομολογήθηκαν πολλές νέες **επιφανειακές έρευνες**, προσανατολισμένες πλέον αποκλειστικά στην Π.Ε.

Στην Αργολίδα μια αμερικανική αποστολή με επικεφαλής τον C. Runnels, μέλος της διεπιστημονικής ομάδας του Φράγχι, έφερε στο φως το 1984 νέες θέσεις και προσδιόρισε την ηλικία των terra rossa, αποθέσεων που κατά κανόνα περιέχουν τα εργαλεία σύνολα της Μέσης Παλαιολιθικής στην Νότια Ελλάδα. Ορίστηκαν τρεις φάσεις ιζηματογένεσης και μια ηλικία 50.000 πριν από το παρόν προτάθηκε για τα εργαλεία σύνολα¹⁸ (εικ. 29).

Στη Θεσσαλία, ο ίδιος ερευνητής κατά τη διάρκεια δύο ερευνητικών περιόδων (1987 και 1989) έφερε στο φως νέες θέσεις της Μέσης και της

Ύστερης Παλαιολιθικής με εργαλειοκά συνόλα που χαρακτηρίζονται από διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές¹⁹ (εικ. 30, 31). Το σύνολο τοποθετήθηκε χρονολογικά μεταξύ 45.000 και 27.000 χρόνων.

Στα πλαίσια μιας επιφανειακής έρευνας στην Ήπειρο, τέλος, ο Κ. Ράννελς αποκάλυψε το 1991 στον Κοκκινόπηλο έναν χειροπέλεκυ, για τον οποίο πρότεινε την ηλικία των 250.000 ετών²⁰ (εικ. 32).

Στη Λακωνία, κοντά στο χωριό Ελαία, ο Α. Ράις έφερε στο φως σε θαλάσσιες αναβαθμίδες εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής καταγεγραμμένα με την τεχνική Levallois²¹.

Στην Ανατολική Μακεδονία, η Γ. Κουρτέση-Φιλίππακη ανέλαβε μια έρευνα με στόχο την εκτίμηση του λίθινου δυναμικού της περιοχής και τη διερεύνηση της κατοίκησης κατά την ΠΕ²². Κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής φάσης (1989-90), που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών και την Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, και με τη συμμετοχή της ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας, εντοπίστηκαν και χαρτογραφήθηκαν οι πρωτογενείς πηγές λίθινων πρώτων υλών, άρχισε η γεωμορφολογική μελέτη των αναβαθμιδών του Νέστου και των παραποτάμων του και ήρθαν στο φως ενδείξεις ανθρώπινης κατοίκησης στον ορεινό όγκο της Ροδόπης.

Στη Θάσο, στη θέση Τσίρες, ήρθε στο φως το 1982 και ανασκάφηκε από την Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, σε συνεργασία με τον G. Weisgerber, του Bergbaum Museum στο Bochum, ένα ορυχείο ώχρας, η εκμετάλλευσή του οσίου άρχισε κατά την Ύστερη Παλαιολιθική.

Στη Ζάκυνθο η Γ. Κουρτέση-Φιλίππακη και ο D. Sorel, γεωλόγος του CNRS, εντόπισαν το 1989-90 δύο νέες υπαίθριες θέσεις στην χερσόνησο του Βασιλικού²³ (εικ. 33, 34). Η πρώτη βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο που κλείνει από τα βόρεια την παραλία του Αγ. Νικολάου. Πρόκειται για θέση-εργαστήριο, με πλούσια πρώτη ύλη σε μορφή κροκαλών πυριτιλιθίου. Τα εργαλειοκά σύνολα ανάγονται στη Μέση Παλαιολιθική και παρουσιάζουν ομοιότητες με τη γνωστή στην Ιταλία Ποντίνια παράδοση. Η δεύτερη, που βρίσκεται στην περιοχή του Γέρακα, έδωσε επίσης ενδείξεις κατοίκησης της Μέσης Παλαιολιθικής (εικ. 35, 36).

Στη Δυτική Αχάια ο Α. Ντάρλας εντόπισε υπαίθριες θέσεις της Παλαιολιθικής σε θαλάσσιες αναβαθμίδες καθώς και στην κοιλάδα του Πύρρου. Η θέση Ελαιχώρι, 7 χλμ. από τη θάλασσα, έδωσε ένα εργαλειοκά σύνολο, που κατά τον Α. Ντάρλα ανήκει στην Ορινιάκια²⁴.

Στη Δυτ. Στερέα ο Β. Παπακωνσταντίνου εντόπισε ίχνη κατοίκησης που ανάγονται στην Παλαιολιθική²⁵.

Τέλος, παλαιολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν στη Λευκάδα από την Α. Ντούζουλη-Ζάχου.

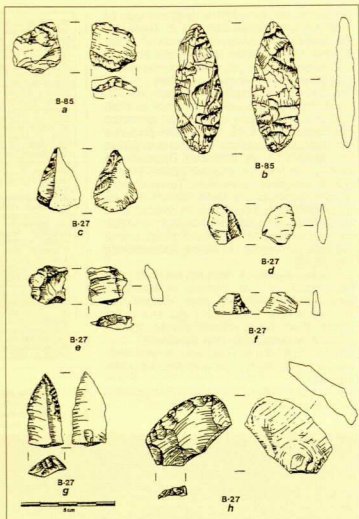
20. Rannels C. and T. H. Van Andel, 1993. "A handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its implications for the Palaeolithic of Greece", *Journal of Field Archaeology*, 24, 191-203.
21. Reisch L., 1982. "The transition from Lower to Middle Palaeolithic in Greece and the southern Balkans", in Rohen A. ed. *The transition Lower to Middle Palaeolithic and the origin of modern man*. Oxford, BAR International series 151, p. 223-232.

22. Κουρτέση-Φιλίππακη Γ. με την ομάδα Χ. Γεωργίου, Α. Δημόδη, Κ. Τραντάλδου, 1993. *Η διερεύνηση της παλαιολιθικής κατοίκησης στην Ανατολική Μακεδονία. Προκαταρκτική έρευνα, 1989-1990. Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4*, Θεσσαλονίκη 1993.

23. Κουρτέση-Φιλίππακη Γ., 1993. "Η προϊστορική κατοίκηση της Ζακύνθου", in *Ο οικισμός της Ζακύνθου από την αρχαιότητα μέχρι το 1953*. Ζάκυνθος, Έταιρεία Ζακυνθικών σπουδών, κα Κουρτέση-Φιλίππακη G. et Sorel D., 1996. "Aghios Nikolaos, Vasilikos. Un nouveau site préhistorique dans l'île de Zakinthos", in *La Vie préhistorique*, Dijon, Ed. Fata Morgana.
24. Ντάρλας Α., 1989. "Η Ορινιάκια λιθολογία του Ελαιωχωρίου Αχαιάς", *Αρχαιολογική Εφημερίς*, σσ 136-159.
25. Παπακωνσταντίνου Β., 1988. "Ενδείξεις παλαιολιθικής δραστηριότητας στην Αττική και Ακαρνανία", *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας*, Αγρινίου, 21-23 Οκτωβρίου 1988, 23-26.

26. Το σπήλαιο της Βεστέρας, Θεσσαλία, (Φωτ. Ν. Κυριαζή-Αποστολάκη).

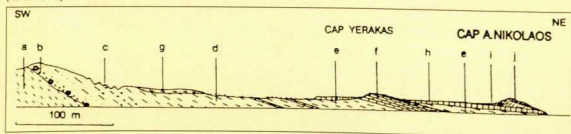

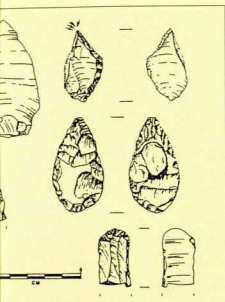

29. Λιθνα εργαλεία
 συνολα από την Αργολίδα.
 Έδρανος: C. Runnels. (Κατά
 K. O. Pope et al., 1984).

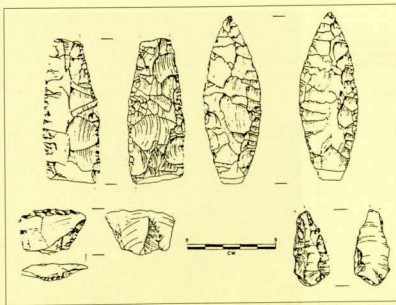

34. Η στρωματογραφική
 ακολουθία στη ΝΑ Ζώνη.
 (Κατά D. Sorel).

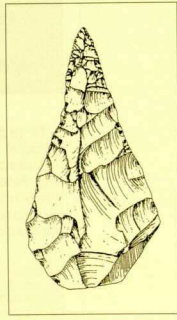
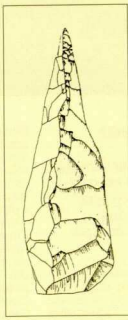

33. Το νησί Ζάκυνθος. Σημειώνεται η θέση όπου μελετήθηκε η στρωματογραφική ακολουθία στο ΝΑ τμήμα. (Κατά Γ. Κουρτέση-Φυλιππάκη, 1993).

30. και 31. Λίθινα εργαλεία σινολα από τη Θεσσαλία. Έρευνες C. Runnels. (Κατά C. Runnels, 1988).

32. Ο λίθινος χειροπέλεκυς από τον Κοκκινόπηλο. Έρευνες C. Runnels. (Κατά C. Runnels και T. H. Van Andel, 1993).

V. Το 1ο Διεθνές Συνέδριο “Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα και στις γειτονικές περιοχές” και η κατάσταση της έρευνας σήμερα

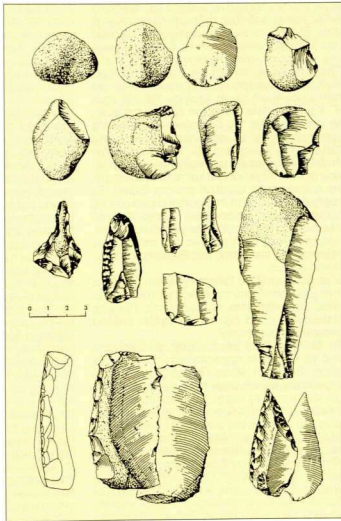
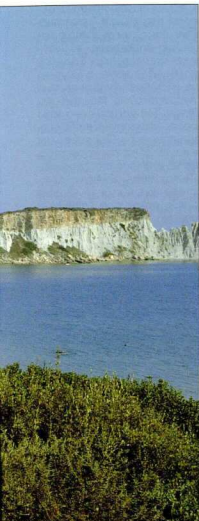
Αυτή ήταν η εικόνα της έρευνας της ΠΕ στη χώρα, όταν δρομολογήθηκε το 1ο Διεθνές Συνέδριο: “Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα και στις γειτονικές περιοχές”, που έγινε στα Γιάννενα μεταξύ 6 και 11 Σεπτεμβρίου 1994¹. Στόχος του Συνεδρίου ήταν να ενισχύσει το ενδιαφέρον για τη μελέτη της ΠΕ στη χώρα, να φέρει επίσημα σε επαφή και επικοινωνία όσους δουλεύουν στην Ελλάδα και στις γειτονικές περιοχές και να εντάξει τα διαθέ-

σιμα σήμερα δεδομένα σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο (Βαλκάνια, Μεσόγειος). Το Συνέδριο χρηματοδοτήθηκε από τα υπουργεία Πολιτισμού και Τουρισμού και από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Διοργανώθηκε από τους G. N. Bailey (Πανεπιστήμιο του Cambridge, Αγγλία), Γ. Τζεδάκι, Ε. Αδάμ και Ε. Παναγοπούλου (Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας) και Α. Ντούζουγλη και Κ. Ζάχο (ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων). Τα Γιάννενα επιλέχθηκαν επειδή είναι η πρωτεύουσα της Ηπείρου, περιοχή που ερευνηθηκε συστηματικότερα από οποιαδήποτε άλλη τα τελευταία τριάντα χρόνια, και γιατί παρείχαν επίσης τη δυνατότητα διοργάνωσης έκθεσης-συζήτησης γύρω από το παλαιολιθικό υλικό που βρίσκεται στο

Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς και εκδρομών στις σημαντικότερες παλαιολιθικές θέσεις της περιοχής.

Στο Συνέδριο συμμετείχαν 100 περίπου Έλληνες και ξένοι επιστήμονες καθώς και φοιτητές, και παρουσιάστηκαν 40 ανακοινώσεις που έγιναν στην αγγλική ή στην ελληνική γλώσσα, κατανεμημένες σε έξι κύριες θεματικές ενότητες:

- Παλαιοκλιματολογικές συνθήκες και χρονολόγηση.
 - Πρώιμη και Μέση Παλαιολιθική Εποχή.
 - Ύστερη Παλαιολιθική - Η εικόνα από την Βαλκανική.
 - Ύστερη Παλαιολιθική - Η εικόνα από την Ελλάδα.
 - Ύστερη Παλαιολιθική - Το παλαιοπεριβάλλον στην Ήπειρο.
 - Ύστερη Παλαιολιθική - Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Ήπειρο.
- Τα πιο πολλά αποτελέσματα

36. Λίθινα εργαλεία
σύνολο από τον Αγ.
Νικόλαο και τον Γέρακο,
Ζάκυνθος,
(Κατά Γ. Κουρτέση-
Φιλίππακη, 1993).

που παρουσιάστηκαν προέρχονται από πρόσφατες ανασκαφές σε σπήλαια και βραχοσκεπές, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, όπως η Θεσόπετρα (Ν. Κυπρίσιση), Ε. Στραβοπόδη), τα Κιλαμάνια (Α. Ντάρλας), το Κλειδί (G. Bailey, C. Gamble, C. Roubet, Ν. Γαλιανίδου), ο Μεγαλάκος (Α. Sinclair) και η Μπόλα (Ε. Κοτζαμποπούλου, Ε. Αδάμ, Ε. Παναγοπούλου) και από έρευνες σε υπαίθριες θέσεις στη Θράκη (Ν. Ευστρατίου και Α. Amertman), στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία (C. Runnels και T. H. Van Andel) και στα Ιόνια νησιά (Γ. Κουρτέση-Φιλίππακη). Παρουσιάστηκαν επίσης αποτελέσματα από ανασκαφές σε θέσεις της Βαλκανικής, όπως: Temnata Dupka, στην Βουλγαρία (J. Kozlowski), Konispol, στην Αλβανία (F. Harrold, M. Korkuti, K. Petruso), Badanj,

στην Βοσνία (R. Wallon, P. Miracle), Malisina Stijena, Medena Stijena, Trebaki Krs, στο Μοντενέγρο (D. Dimitrijević, D. Mihailovich), ή της Τουρκίας: σπήλαια Karain και Okuzini (M. Otte, I. Yelcinkaya, O. Bar-Yosef, J. Kozlowski). Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον αυτών των πορισμάτων ενίσχυσε με τη σειρά του ένα μεγάλο αριθμό εργασιών, που αποτέλεσαν αντικείμενο ανακοινώσεων και αφορούσαν θέματα χρονολόγησης, γεωλογίας του Τεταρτογενούς και παλαιοπεριβάλλοντος (μεταβολές των ακτογραμμών, ζωικός κόσμος από παλιοντολογική άποψη, φυτικός κόσμος). Η παρουσίαση αυτή των ανακοινώσεων υποστήριξε ακόμα μια φορά τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της έρευνας της ΠΕ. Έχει ήδη επανειλημμένα τονι-

στεί², αλλά φάνηκε έντονα και στο Συνέδριο, ότι η χώρα μας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, έπαιξε μεγάλο ρόλο στη διαδραμάτιση σημαντικών γεγονότων κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής, και αυτό σε δύο συγκεκριμένες χρονικές περιόδους: α) κατά την πρώτη Παλαιολιθική Εποχή της εξάπλωσης του Homo erectus στην γηραιά Ήπειρο και β) κατά την Αρχική Ύστερη Παλαιολιθική, όταν ο Homo sapiens sapiens, ο Σύγχρονος άνθρωπος, θα περάσει, από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρώπη. Τα αποτελέσματα που διαθέτουμε σήμερα από τις ελληνικές θέσεις για τη διερεύνηση του πρώτου θέματος είναι ακόμη ελάχιστα και συγκεκριμένα. Προέρχονται από το σπήλαιο των Πετραλώνων, όπου ήρθε στο φως το γνωστό ανθρώπινο κρανίο, αλλά όπου η αρχαιο-

λογική εικόνα παραμένει ασαφής και αμφίβολη. Άλλες παλιές ενδείξεις ανθρώπινης κατοίκησης στην Ελλάδα αποτελούν μεμονωμένα εργαλεία που βρέθηκαν επιφανειακά σε διάφορα σημεία της χώρας και ανακοινώθηκαν στο Συνέδριο. Πρόκειται για μια πελεκημένη κροκάλα που βρέθηκε στην Κέρκυρα και που συνδέεται με μια παλαιομαγνητική ηλικία περίπου 750.000 ετών (Γ. Κουρτέση-Φιλίππaki), για εργαλείακά σύνολα από τις όχθες του Θεσσαλικού Πηνειού που χρονολογήθηκαν με απόλυτες μεθόδους στα 200.000-400.000 χρόνια (C. Runnels, Tj. Van Andel), καθώς και για μεμονωμένους χειροπέδικες από τον Κοκκινόπηλο και το Παλαιοκάστρο, και πιθανόν άλλα εργαλεία από την Ευβοία. Τα ευρήματα όμως αυτά στερούνται ευρύτερου και τεκμηριωμένου ανασκαφικά αρχαιολογικού πλαισίου και δεν μπορούν να συμβάλουν αποτελεσματικά στη συζήτηση για την επίλυση του θέματος της εποίκησης της Ευρώπης από τον *Homo erectus*.

Σίγουρα το σπήλαιο Yarımburgaz, που βρίσκεται λίγα χλμ. δυτικά από την Κωνσταντινούπολη και όπου ανασκάπτονται στρώματα της Πρώιμης Παλαιολιθικής, θα έχει να προσφέρει σοβαρά στοιχεία στη συζήτηση³.

Το δεύτερο θέμα μένει επίσης αδιευκρίνιστο από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα στη χώρα. Βέβαια η Μέση Παλαιολιθική, γνωστή στρωματογραφικά μέχρι πρό τινας μόνο από μια ανασκαμμένη θέση, το Ασπροχάλικο στην Ήπειρο, εμπλουτίζεται συνέχεια χάρη στα δεδομένα που έρχονται στο φως από ανασκαφές νέων θέσεων (Θεοπέτρα, Μααρά, Καλαμάκια). Πολλές επίσης είναι οι θέσεις (Φράγχι, Καστοίσα, Κλειδί, Μπόιλα), που διαφωτίζουν πολιτισμικές φάσεις της Ύστερης Παλαιολιθικής, κυρίως όμως του τέλους της (Κραβέττια, Επιγkraβέττια), κατά τις οποίες ο *Homo sapiens sapiens* είναι ήδη παρών⁴. Ελάχιστες είναι αυτές όπου εντοπίζεται στρωματογραφικά και χωρίς διακοπή η μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική, απαραίτητο στοιχείο για τη διερεύνηση του θέματος. Η προσοχή μας στρέφεται ιδιαίτερα στο Κεφαλάρι, στη Θεοπέτρα, αλλά και σ' αυτήν της Κλεισιούρας στην Αργολίδα, που θα μπορούσαν ίσως να φέρουν νέα στοιχεία.

Ας σημειωθεί ότι το θέμα της μετάβασης από την Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική και της πρώτης παρουσίας του *Homo sapiens sapiens* στα ευρωπαϊκά εδάφη έχει απασχολήσει από 15 ετίας την έρευνα της Παλαιολιθικής στη Βαλκανική, και συγκεκριμένα στη γειτονική Βουλγαρία, όπου οι θέσεις Bacho Kiro και Temnata Dupka έδωσαν πολύ πρώιμες χρονολογήσεις⁵.

Ύστερα από τα παραπάνω, αντιλαμβάνεται κανείς το ρόλο που παίζει η Ελλάδα στη διερεύνηση της ΠΕ όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, και κατά συνέπεια την αναγκαιότητα προώθησης μιας ώριμης, συστηματικής και αποδοτικής έρευνας στη χώρα.

Βέβαια η κατάσταση έχει αλλάξει πολύ από αυτήν του 1981(6) και, όπως τόνισε πρόσφατα ο G. N. Bailey, πολλοί από τους παράγοντες που είναι απαραίτητοι για μια τέτοια εξέλιξη είναι τώρα παρόντες.

Σε εθνικό επίπεδο, πολλοί φορείς προσανατολίζονται σε συνεργασίες στα πλαίσια διεπιστημονικών προγραμμάτων, όπως τα εργαστήρια του Κέντρου Αρχαιομετρίας Δημόκριτος, το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, η Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία, η Ελληνική Γεωλογική Εταιρεία, η Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία και το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τον αρχαιολογικό λόγο έχει τώρα η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, με τον πανελλαδικό της χαρακτήρα, η οποία και απασχολεί μερικούς από τους ειδικευμένους στην Παλαιολιθική Έλληνες προϊστοριολόγους. Ωστόσο, χρειάζεται να εξαρθεί εδώ ο πρωτοποριακός ρόλος που έπαιξαν οι περιφερειακές Εφορείες Αρχαιοτήτων της χώρας, πριν από την ενεργοποίηση της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, σε μια εποχή που η έρευνα της ΠΕ έκανε τα πρώτα της βήματα. Πολλοί είναι οι Έλληνες αρχαιολόγοι που απαιτούσε η έρευνα της Παλαιολιθικής, δέχτηκαν τους ξένους ειδικούς ερευνητές και στήριξαν την έρευνα.

Βέβαια, ο δρόμος που διανύθηκε μέχρι σήμερα δεν ήταν εύκολος. Η απουσία στη χώρα αρχαιολόγων-προιστοριολόγων ειδικευμένων στην Παλαιολιθική σε σημαντικές στιγμές είναι συνυπεύθυνη για όσα επακολούθησαν. Η δυσκολία να ξεφύγει κανείς από τα γνωστά μοντέλα του αρχαιολόγου-ανασκαφέα και να δει τον εαυτό του ως *primus inter pares*, στα πλαίσια της λειτουργίας μιας διεπιστημονικής ομάδας, πράγμα που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγωγή μιας παλαιολιθικής ανασκαφής, ήταν φρένο για την έρευνα. Τέλος, ο διαταγμός που χαρακτήρισε επί χρόνια πολλούς φορείς στο να συμμετέχουν σε αγνώστες γ' αυτούς μεθοδολογικά έρευνες δεν διευκόλυνε την κατάσταση.

Παρεξηγήσεις έγιναν επίσης σε ό, τι αφορά αυτή καθ' εαυτή την έννοια του όρου παλαιολιθικός και τον ρόλο του αρχαιολόγου-προιστοριολόγου, ειδικευμένου στην εποχή, σε σχέση με άλλες ειδικότητες. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι η ανεύρεση σε ένα σπήλαιο ή σε μια υπαίθρια θέση οστέινων ζώικων καταλοίπων του Πλειστόκαινου -αντικείμενο μελέτης των παλαιοντολόγων- δεν συνεπάγεται ότι η θέση μπορεί να αποκληθεί παλαιολιθική. Το ίδιο ισχύει και για τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα -αντικείμενο μελέτης των παλαιοανθρωπολόγων-, τα οποία δεν ακρούν για να θεωρηθεί η θέση ως αρχαιολογική, ούτε βέβαια ως παλαιολιθική. Απαραίτητος όρος για μια τέτοια χρονολογικο-πολιτισμική ένταξη της θέσης είναι η αναγνώριση και η μελέτη των πολιτισμικών εκφράσεων του προϊστορικού ανθρώπου που έζησε εκεί, όπως: δομές κατοικίας, εργαλείακός εξοπλισμός, ταφές, κόσμησις, έργα τέχνης - αντικείμενα μελέτης του αρχαιολόγου-προιστοριολόγου, ειδικευμένου στην Παλαιολιθική.

Αναστάσιμος επίσης προκλήθηκε στους γεωλογικούς κύκλους, μια και οι όροι Πλειστόκαινο και Τεταρτογενές δεν συντηζόταν μέχρι πρόσφατα να χρησιμοποιούνται σε ένα αρχαιολογικό περιβάλλον. Ας επαναλάβουμε⁶ ότι η έρευνα της ΠΕ

δεν υπεισέρχεται στο χώρο της Γεωλογίας. Αντίθετα, συγκεκριμένοι κλάδοι αυτής της επιστήμης, όπως η Γεωλογία του Τεταρτογενούς, η Γεωμορφολογία, η Ιζηματολογία, η Πετρολογία κ.ά., μπορούν να συμβάλουν άμεσα και θετικά στη μελέτη και αναπαράσταση του φυσικού χώρου στον οποίο έζησε ο παλαιολιθικός άνθρωπος.

Τέλος, ο προσανατολισμός της αρχαιολογικής σκέψης στην Ελλάδα, εμπνευσμένος από συνιστήματα εθνικής υπερηφάνειας για τα λαμπρά ευρήματα των πολιτισμών της Πρωτοιστορικής και Κλασικής αρχαιότητας², δεν διευκόλυνε την ανάπτυξη της έρευνας της Παλαιολιθικής. Είναι γεγονός ότι τα λίθινα πελεκημένα εργαλεία, κατεξοχήν αρχαιολογικό υλικό μιας παλαιολιθικής θέσης, δεν αποτελούν εντυπωσιακά μουσειακά έκθεμα, και η προβληματική της Παλαιολιθικής ασχολείται καθαρά με θέματα ανθρωπογένεσης παρά εθνογένεσης.

Πιο πολύ από όλα όμως, αυτό που φρενάρει την προώθηση της έρευνας από ελληνικής πλευράς είναι η απουσία συστηματικής διδασκαλίας της Ανώτερης Προϊστορίας στα ελληνικά πανεπιστήμια, μοναδικό χώρο κατάρτισης των νέων γενών αρχαιολόγων. Στο παρελθόν, διάφοροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι είχαν αφιερώσει κατά καιρούς μαθήματα στην Παλαιολιθική Εποχή. Πρόσφατα έγινε ένα βήμα από το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, με την δυνατότητα που έδωσε στην υπογράφουσα να διδάξει για ένα εξάμηνο (1995-1996) ένα μάθημα Παλαιολιθικών στους τεταρτοετείς φοιτητές. Η πανεπιστημιακή διδασκαλία είναι ο μόνος τρόπος που επιτρέπει την σωστή και συνεχή μετάδοση των γνώσεων και τη μόρφωση των νέων γενών. Είναι επίσης ο μόνος χώρος που μπορεί να γίνει το αναγκαίο "ζύμωμα" της επιστημονικής περιγραφικής ορολογίας της Παλαιολιθικής, απαραίτητη προϋπόθεση για τη διδασκαλία και την επικοινωνία μεταξύ των ερευνητών. Δεν είναι λίγες οι ερευνητικές ανασκαφικές ομάδες που λειτουργούν στη χώρα σαν "κρυφά σχολεία" της Παλαιολιθικής: μίνι-σεμινάρια κατάρτισης των φοιτητών που συμμετέχουν στην έρευνα, δοκιμαστικές προσπάθειες θέσης ορολογίας για τη μελέτη και τη δημοσίευση στα ελληνικά των λίθινων εργαλείων συνόλων. Προσπάθειες ατομικές, συχνά απομονωμένες, βιβλικές, με ελάχιστες δυνατότητες ευρύτερης χρήσης.

Για να προχωρήσουμε χρειάζεται να αποδεχόμαστε την ιδιαιτερότητα της μεθοδολογίας και της προβληματικής της έρευνας της ΠΕ και να αναγνωρίσουμε ότι ο καθένας δεν μπορεί να γίνει παλαιολιθικός αρχαιολόγος από τη μια μέρα στην άλλη, χάρη σε ένα εκπαιδευτικό ταξίδι ή ένα σύντομο σεμινάριο, όπως άλλωστε δεν μπορεί να γίνει πρωτοιστορικός ή κλασικός αρχαιολόγος. Η ΠΕ είναι μια αυτόνομη εποχή και αποτελεί την απαρχή της Προϊστορίας μας. Η πρόωξη της είναι αναγκαία. Θα επιτευχθεί μόνο εάν αυτή η αναγκαιότητα αποτελέσει κοινή συνείδηση και εάν ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα, όπως³:

1. Θέσηση της διδασκαλίας της Ανώτερης Προϊστορίας στα Τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στα Ανώτατα Πανεπιστημιακά

Ιδρύματα της χώρας, με σκοπό την πλήρη και συνεχή κατάρτιση των μελλοντικών αρχαιολόγων και τη δημιουργία πυρήνα εξειδικευμένων ερευνητών.

2. Προώθηση της συστηματικής έρευνας της Παλαιολιθικής Εποχής μέσα από ένα επιστημονικό φορέα, Ινστιτούτο ή Κέντρο Ερευνών, με την συγκρότηση και δραστηριοποίηση διεπιστημονικών ομάδων.

3. Ανάπτυξη προγραμμάτων συνεργασίας με ανταλλαγών με επιστήμονες των γειτονικών χωρών για πληρέστερη κατανόηση και επίλυση των κοινών αρχαιολογικών προβλημάτων.

The Investigation of the Palaeolithic Period in Greece

G. Kourtesi-Philippakis

The interest in human habitation during the Palaeolithic period in Greece was first expressed in the second half of the 19th century by scholars of Greek antiquity (F. Lenormant), who had become sensitive to the issues of the appearance of man and the beginning of Prehistory, then in vogue among the intellectuals of West Europe. In the years between the two World Wars foreign scientists, but now prehistorians (H. Breuil, H. Obermaier, D. Garrod), in the framework of their research also became interested in Greece and specifically in its position and role in European Prehistory. During the same period the first excavations (Zaimi and Ulbrich caves) were carried out by the Austrian A. Markovits, which however did not attract the interest they deserved for a number of reasons. After the excavation at Seindl, Boeotia, in 1941, the investigation of the Palaeolithic was continued after the War, mostly within the framework of research programs oriented to later periods. In the sixties research was focused on mainland Greece and was mainly undertaken by foreign archaeological schools. The British and later Kleidi), the French in the Eleia plain, the Germans around the Thessalian Peneios river and the Americans in the Argolid (Franchthi). Among the Greek archaeologists who became interested in the Prehistoric period, the name of D. Theodoris is distinguished. In recent years the activity of a new generation of Greek prehistorians, specialized in the Palaeolithic abroad, as well as the realization of a series of interdisciplinary research programs on Palaeolithic (Theopetra, Boila, Kalamakia, Kleisoura) by the Ephorate of Palaeoanthropology-Spelaology gave a new impulse to the research and opened new prospects of scientific cooperation. Finally, the 1st International Congress on "The Palaeolithic Period in Greece and in the Neighbouring Regions", which took place in Ioannina in September 1994, proved to be a milestone in the course of the relevant field. However, the progress of the research into the Palaeolithic in Greece will be successful only if the Palaeolithic period is included in the curriculum of Greek universities, the interdisciplinary groups are activated and the programs of cooperation and exchange with colleagues from the neighbouring countries are developed.

Βιβλιογραφία

1. Τα Πρακτικά του Συνεδρίου είναι υπό έκδοση από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Βλ. Περιοδικές των ανακοινώσεων του Συνεδρίου στο Bailey G. N., 1995. "The Balkans in prehistory: the palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas" *Antiquity* 69, 19-24.
2. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις: "Η Παλαιολιθική εποχή στη Βαλκανική", 1986-1996, στο Πανεπιστήμιο Paris I-Sorbonne, και Κουρτέσι-Φιλιππάκη Γ., 1992. "Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράρας". Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης "Η Δράρα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός", Δράρα, 51-61.
3. Osgood M., 1967. "Yanmburgaz cave: New evidence for environmental changes and archaeological sequence of the Marmara region". Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικού Αγίου, Αθήνα, 30 Αυγ., 5 Σεπτ. 14.
4. Kourtesi-Philippakis G., 1991. "La Grèce: 1986-1990". *Le Paléolithique supérieure européenne*. *Bilan quinquennal*. Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Commission VI. I Bratislava, ERAUL 52, 27-36.
5. Kozłowski J. K., 1982. Excavations in the Bacho Kiro (Bulgaria). Final report. Warszawa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
6. Kourtesi-Philippakis G., 1981. "Le Paléolithique de la Grèce continentale. Etat de la question et perspectives de recherches". Thèse doctorale soutenue à l'Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2 vol.
7. Κουρτέσι-Φιλιππάκη Γ., 1996. "Η μεθολογία και τα προβλήματα της έρευνας". *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 58, 13-22.
8. Kotsakis K., 1991. The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology. Hodder I, ed. *Archaeological theory in Europe. The last three decades*. London and New York, Routledge, 65-90.
9. Οι παρακάτω πρόταξες δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο: Kourtesi-Philippakis G., 1981 και σφ. 1982. *Η ανθρωπίνη παρουσία στην Μακεδονία πριν από την Νεολιθική εποχή. Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Η Νεολιθική εποχή*. Αθήνα, Καρδαμίτσα, 36-47.